Побічна сім'я

Оноре де Бальзак

Переклав Дмитро Паламарчук

Графині Луїзі де Тюргейм

на спомин і на знак щирої пошани

від її покірного слуги

де Бальзака

Вулиця з турнікетом Святого Жана колись була однією з найкривулястіших і найтемніших у старому кварталі) де стоїть ратуша; звиваючись уздовж скверіків Паризької префектури, вона виходила на вулицю Мартруа якраз там, де починався недавно зруйнований мур. Тут був турнікет, якому вулиця завдячує свою назву; знесли його лише 1823 року, коли міська управа Парижа побудувала на місці скверика бенкетну залу, де було влаштовано свято на честь повернення з Іспанії герцога Ангулемського1. Вулиця з турнікетом була найширша на перехресті з вулицею Тіксерандері, але й там усього футів п'ять, не більше. В дощову погоду потоки каламутної води дзюркотіли по мурах старих будинків, змиваючи покидьки, що їх пожильці складали під вуличні тумби. Сміттєвози не могли проїхати поміж тими купами, і тамтешні жителі тільки й чекали зливи, сподіваючись, що вона очистить їхню завжди брудну вулицю. Та зовсім чистою вона не бувала ніколи. Коли літнє сонце бризкає на Париж прямовисним промінням, вузенька, як лезо шаблі, золота смуга всього на якусь хвилину освітлює темні закутні цієї вулиці і ніяк не може висушити постійної вогкості, що тримається на рівні першого поверху чорних, безгомінних будинків. В липні тут засвічували лампи вже о п'ятій годині, а взимку й зовсім не гасили їх. Ба й сьогодні

відважному пішоходові, що захоче пройти від кварталу Маре до набережних і в кінці Сінної, повернувши на вулицю Озброєної Людини, вийти вулицями Міняйл і Де Порт на вулицю з турнікетом Святого Жана, може здатися, ніби він спустився в льох.

Трохи не всі вулиці стародавнього Парижа, красу яких так вихваляють у літописах, схожі на цей вогкий і темний лабіринт, де аматори мають іще змогу милуватися деякими пам'ятками старовини. Так наприклад, у той час, коли ще стояв будинок на розі вулиці із турнікетом і Тіксерандері, можна було бачити два грубі залізні кільця, які стриміли з муру — вони залишилися від ланцюгів, що їх квартальний наглядач велів колись протягувати щовечора для забезпечення громадського порядку. При спорудженні цього будинку, прикметного своєю давністю, було вжито застережних заходів, які свідчили про те, що ці старожитні оселі були шкідливі для здоров'я їхніх мешканців. Щоб уберегтися від вогкості, склепіння підвалів підвищували на два фути над землею, тим-то, входячи в дім, доводилося долати три приступки. Вхідні двері були обведені круглястою лиштвою, прикрашеною вгорі жіночою голівкою та арабесками, сточеними часом. У напівпідвальному поверсі будинку по вулиці з турнікетом було помешкання з трьома вікнами на висоті майже людського зросту, крізь які лилося тьмяне світло. Трухляві рами вікон були захищені рідкими ґратами з грубих залізних прутів, що випиналися дугою, як у вітринах булочних крамниць. Коли вдень якийсь цікавий перехожий кидав погляд на вікна двох кімнат, з яких складалася ця квартирка, він не міг нічого роздивитися, і треба було яскравого липневого сонця, щоб помітити в обшитому дерев'яною панеллю алькові другої кімнати поставлені поряд двоє ліжок, завішених благенькою запоною із зеленої саржі. Та з третьої години, коли засвічувалися свічки, крізь вікно першої кімнатки з вулиці вдавалося розгледіти стару жінку, що сиділа на ослінчику край каміна і розворушувала в жаровні вугілля, де тушкувалося рагу, до якого такі вправні всі воротарки. В сутіні манячіло сяке-таке кухонне начиння та речі домашнього вжитку, порозвішувані в глибині кімнати. О цій порі старий незастелений стіл із перехресними ніжками на взір літери Х був наготовлений до обіду; на ньому звичайно стояли дві тарілки й миска з якою-небудь стравою, що її зготувала стара.

Три старезні стільці довершували вмеблювання кімнати, яка правила водночас і за кухню, і за їдальню. На каміні виднів осколок дзеркала, кресало, три склянки, сірники і великий білий пощерблений кухоль. Проте викладена плитами підлога, посуд, камін — усе милувало око охайністю та ощадливістю, притаманною цій похмурій і холодній оселі. Бліде, зморшкувате лице старої пасувало до темної вулиці й пліснявого дому. Коли вона, спочиваючи, сиділа на стільці, здавалося, ніби вона зрослась із цим будинком, як равлик зі своєю брунатною черепашкою. Її лице, крізь удавану добродушність якого проглядав ледь помітний вираз лукавства, було обрамлене круглим тюлевим чепцем, що прикривав сиве волосся; великі сірі очі були спокійні, як і вулиця, а численні зморшки обличчя можна було порівняти з тріщинами в стінах. Народилася вона в злиднях чи запала в нужду по колишніх розкошах, так чи так, у кожному разі здавалося, що стара давно вже примирилась із своїм невтішним животінням. Від світання до смерку, окрім тих годин, коли їй доводилося готувати їжу або ходити з кошиком по харчі, вона сиділа край останнього вікна другої кімнати навпроти дівчини. В будь-яку годину дня перехожі могли помітити молоду гаптувальницю — сидячи в старому кріслі, оббитому червоним оксамитом, вона запопадливо трудилася, схилившись над кроснами. На колінах у матері лежав зелений тамбур для плетіння тюлю, але пальці шістдесятирічної жінки ледве перебирали шпулі; зір її вже ослабнув, тим-то доводилося їй чіпляти на ніс старі окуляри, що тільки пружинкою трималися на самому його кінчику. Коли вечоріло, трудівниці ставили на столик лампу й сідали за ним навпроти одна одної; проходячи крізь подвійну скляну кулю, наповнену водою, проміння яскраво освітлювало роботу і давало змогу одній виразно бачити найтонші нитки на шпулях тамбура, а другій — легенький взірець для гаптування, наметаний на тканині. Вигнуті грати дозволяли дівчині виставити за вікно довге дерев'яне коритце з землею, де росли запашний горошок, красоля, миршавий кущик козолисту й дзвіночки, ніжні пагінці яких вилися по залізних прутах. На цих зачахлих рослинах розпускалися квіти, що дуже пасували сюди, вносячи щось ніжно-сумовите в картину віконного отвору, що так гарно правив за раму для двох облич. Випадково глянувши на вікно, навіть украй неуважний перехожий мав нагоду переконатись, як убого животіє робочий люд у

Парижі, адже гаптувальниця, видно, існувала тільки зі своєї голки. Рідко хто доходив до турнікета, не запитавши себе, яким дивом дівчина примудрилася зберегти рум'янець у цьому льоху. Коли якийсь студент, прямуючи до Латинського кварталу2, проходив повз цей будинок, його жвава уява помагала йому порівняти одноманітне безрадісне існування дівчини з життям плюща, що засновував холодні мури, або з життям приречених до тяжкої праці селян, котрі народжуються, обробляють землю і вмирають, незнані світові, який вони годують. Рантьє, окинувши оком власника цей будинок, запитував себе: що станеться з тими двома жінками, коли гаптування вийде з моди? Можливо, серед людей, що в певні години проходили цією вулицею, прямуючи на службу до ратуші чи в Палац правосуддя, або поверталися з роботи, траплялися й співчутливі серця. Можливо, який-небудь удівець чи сорокалітній Адоніс3, довго й пильно вивчаючи це злиденне життя, сподівався, що скрутне становище матері й дочки дозволить йому дешево купити незайману трудівницю; її спритні пухкенькі ручки, свіженька шия та біла шкіра, що своєю чарівливістю завдячувала цій вулиці, позбавленій сонячного світла, викликали захоплення перехожих. Можливо також, якийсь порядний чиновник, що заробляв тисячу двісті франків, шанувальник добропорядності, щоденно споглядаючи заповзятливість, з якою працювала молода дівчина, тільки й очікував підвищення, щоб поєднати своє сіре життя з її сірим життям, свою наполегливу працю з її працею, запропонувавши гаптувальниці бодай підтримку чоловічої руки та мирну любов, безбарвну, як дзвіночки на її вікні. Слабка надія інколи пожвавлювала побляклі сірі очі старої матері. Вранці, після скромного сніданку, вона знову брала тамбур, скоріше за звичкою, ніж з необхідності, бо, поклавши окуляри на робочий столик червоного дерева, такий же старий, як і вона сама, з половини на дев'яту до десятої години ранку пильно стежила за людьми, котрі заведеним звичаєм проходили о цій порі вулицею; вона перехоплювала їхні погляди, висловлювала зауваження про їхню ходу, одяг, обличчя і, здавалося, пропонувала їм свою дочку — такі промовисті були її очі, які намагалися зав'язати між перехожими та дівчиною почуття симпатії за допомогою хитрощів, гідних театральних лаштунків. Легко здогадатися, що дивитися на перехожих було для неї ніби виставою, а може, й єдиною втіхою. Дочка рідко

підводила голову. Сором'язливість чи то болісне усвідомлення власного убозтва прив'язували її погляд до кросен. Лише на вигук материного подиву вона показувала перехожим своє личко з рисами неправильними, але дуже привабливими. Урядовець, зодягнений у новий сюртук, чи завсідний перехожий, що йшов із дружиною попідруч, могли помітити тоді кирпатенького носика гаптувальниці, рожеві губи й сірі очі, жваві й блискучі, незважаючи на гнітючу втому. Постійна праця безсонними ночами залишила тільки темні півкола під очима, зовсім не позначившись на свіжості обличчя. Бідолашне дитя, здавалося, було народжене для кохання й веселощів; для кохання, що вивело над мигдалевими очима дівчини рівні дуги брів і наділило її такою буйністю каштанового волосся, що вона могла огорнутися ним, ніби плащем, крізь який не проникнув би жоден погляд закоханого; для веселощів, від яких тремтіли її рухливі ніздрі й на свіжих щічках проступали дві ямки; для веселощів, цієї квітки сподівань, що додавали їй снаги не помічати нестатків і без страху йти нелегкою життєвою дорогою. Дівчина завжди була дбайливо причесана. За звичаєм паризьких робітниць вона вважала себе причепуреною, коли тільки-но пригладить волосся і зав'є на скронях два грайливі кучерики, що вирізнялися на білій шкірі. Зачіска була така зграбна, темна її маса, чітко окреслена на шиї, так чарувала молодістю та красою, що хтось спостережливий, споглядаючи, як вона пильно працює, схилившись над роботою, і не підводить голови на звуки його кроків, міг запідозрити дівчину в кокетуванні. Вигляд її був такий привабливий, що не один молодик оглядався, марно сподіваючись побачити це любе личко.

— Глянь, Кароліно, новий перехожий — такого показного чоловіка я тут ще не бачила.

Ці слова стара мовила пошепки якось уранці в серпні 1815 року, і молода гаптувальниця, перемігши байдужість, кинула погляд на вулицю, але марно: незнайомець був уже далеко.

— Куди ж він дівся? — спитала дочка.

— Думаю, він вертатиметься години о четвертій, я торкну тебе ногою, коли побачу його. Певна, що він з'явиться! Ось уже три дні він проходить нашою вулицею, але в різні години: першого дня — о шостій, позавчора — о четвертій, а вчора — о третій. Пригадую, я бачила його вряди-годи й раніше. Мабуть, це якийсь чиновник префектури, що переселився в Маре. Подивись,— додала вона, глянувши на вулицю,— добродій у брунатному костюмі надів перуку; від цього він геть перемінився!

Добродій у брунатному костюмі, певно, завершував щоденну процесію перехожих, бо стара знову наділа окуляри і взялася до роботи; зітхнувши, вона кинула на дочку такий погляд, що його й сам Лафатер4 не зміг би розтлумачити; в тому погляді було і захоплення, і вдячність, і невиразна надія на краще майбутнє, а до всього домішувалося ще й почуття гордості за доччину вроду. Близько четвертої пополудні стара торкнула Кароліну ногою; дівчина підвела голову саме вчас, щоб побачити нову дійову особу, чия поява мала оживити одноманітність їхнього щоденного видовища. Це був чоловік років сорока, високий, худорлявий, блідий, весь у чорному; в його статурі й ході відчувалася поважність; коли його пронизливі рудувато-карі очі зустрілися з тьмавим поглядом старої, вона здригнулася — їй здалося, що йому властивий природний дар чи набуте вміння читати в глибині серця; а від його манери триматися, певно, віяло таким самим крижаним холодом, як і від вулиці, якою він ішов. Чому ж його химерне обличчя мало такий землисто-зеленавий колір — чи то від надмірної праці, чи від хвороби? Цю загадку стара розгадувала на двадцять ладів; а Кароліна вмить здогадалася, що то на його сумному обличчі залишили слід тривалі душевні страждання. Злегка покарбоване зморшками чоло й ледь запалі щоки незнайомця зберігали на собі ту печать, що нею недоля позначає своїх обранців, щоб залишити їм на втіху можливість упізнавати одне одного і по-братньому об'єднуватися для опору. Спека о тій порі була така нестерпна, а неуважність того добродія така велика, що він, ідучи мокрою вулицею, навіть не надів капелюха; тож Кароліна могла помітити, що підстрижене "бобриком" волосся над високим чолом надавало обличчю незнайомця суворого вигляду. Погляд дівчини спершу пожвавився, та, чим далі відходив незнайомець, схожий на зажуреного

родича, який замикає поховальну процесію, в очах її проступав вираз ніжного співчуття. Цей чоловік справив на неї глибоке, хоч і не вельми приємне враження, ні в чому не подібне до тих почуттів, що їх збуджували в дівчини інші перехожі: вперше Каролінине співчуття було спрямоване не на себе чи матір, а на когось іншого. Нічого не відповідаючи на химерні припущення старої, що набридала їй своїми теревенями, вона й далі просмикувала довгу голку з ниткою крізь напнутий тюль. Їй було шкода, що не встигла добре роздивитися незнайомця, і вона вирішила дочекатися наступного дня, щоб скласти про нього остаточну думку. Вперше котрийсь перехожий змусив її замислитись. Звичайно вона відповідала тільки сумною усмішкою на здогади матері, яка в кожному перехожому сподівалася знайти заступника для своєї дочки. Якщо ці необачно висловлені надії не пробудили в Кароліни жодної поганої думки, то причиною її байдужості була вперта і, на жаль, вимушена праця, яка поглинала її чарівну молодість і від якої мали неминуче згаснути ясні очі й злиняти ніжний рум'янець — від нього обличчя дівчини здавалося ще білішим.

Протягом яких двох місяців чорний пан — так його прозвали мати й дочка — був вельми непостійний у своїх звичках. Він не щоразу проходив вулицею з турнікетом; бувало, стара бачила його ввечері, хоч і не помічала, щоб він з'являвся тут уранці, ба й повертався він не завжди в той самий час, як інші чиновники, котрі правили пані Крошар за годинник. Нарешті, окрім першої зустрічі, коли погляд незнайомця вселив матері певне побоювання, його очі ніколи не затримувались на мальовничій картині, яку являли собою ці дві жінки, схожі на підземних духів. За винятком двох парадних дверей і темної крамниці залізних виробів, на вулицю з турнікетом у ту пору виходили тільки заґратовані вікна, що так-сяк освітлювали східці кількох сусідніх будинків; отже, недостатню цікавість якогось перехожого годі було пояснити небезпечним суперництвом; саме тому пані Крошар була дійнята до живого, бачачи свого чорного пана постійно серйозним і заклопотаним, із поглядом, понурeним додолу або втупленим перед себе так, ніби він силкувався прочитати своє майбутнє в сутіні вулиці з турнікетом. Аж якось уранці, наприкінці вересня, пустотливе личко Кароліни Крошар

окреслилось просто-таки осяйним видінням на темному тлі кімнати, засяяло свіжістю серед пізніх квітів і збляклого листя дзвіночків, котрі вилися по віконних ґратах; і це звичне видовище явило такий контраст світла й тіні, білих та рожевих тонів, що вельми пасували до мусліну, де гарненька гаптувальниця вишивала фестони, до брунатно-червоної оббивки крісел, аж незнайомець мимоволі замилувався на цю ефектну живу картину. Мати, уже вкрай роздратована байдужістю чорного пана, заходилася так гучно торохтіти шпулями, що, правду кажучи, певно, саме це незвичне торохтіння і змусило похмурого перехожого занепокоєно підвести очі на гаптувальниць. Незнайомець обмінявся з Кароліною швидким поглядом, але цього було досить, щоб між ними виникло почуття взаємної симпатії і впевненість, що вони думатимуть одне про одного. Близько четвертої години пополудні незнайомець вертався назад; Кароліна впізнала його лункі на бруківці кроки, і коли вони глянули одне на одного, це вже сталося умисне з її і з його боку; в очах чорного пана світилася щира приязнь, він усміхнувся, і Кароліна зашарілася; стара стежила за обома із задоволеним виглядом. З того пам'ятного вечора чорний пан став проходити по вулиці з турнікетом двічі на день, і коли він, бувало, не з'являвся, обидві жінки відзначали це як виняток. А що незнайомець повертався не завжди в той самий час, то вони вирішили, що він не простий чиновник, який звичайно не затримується на службі і вертається додому в точно визначені години.

Протягом трьох перших місяців зими Кароліна й перехожий бачились у такий спосіб двічі на день — в ті короткі хвилини, коли він проходив повз її вікна. З кожним днем ці миттєві побачення набували усе приязнішого характеру, і між ними склалися якісь ніби братні взаємини. Кароліна і незнайомець, здавалося, спершу дійшли взаємного порозуміння, а потім, вдивляючись в обличчя одне одному, знайомились усе ближче й ближче. Невдовзі поява перехожого під вікнами стала для Кароліни ніби заздалегідь домовленим візитом. Коли випадково чорний пан проходив повз будинок, не кинувши їй легенької усмішки, в яку складався його виразний рот, або ласкавого погляду своїх карих очей, їй увесь день чогось не вистачало. Вона почувала себе, як ті старі люди, для котрих читання газет стало такою значною втіхою, що на другий

день після свята вони місця собі не знаходять і через неуважність чи то нетерпіння ідуть по газету, яка помагає їм на кілька хвилин заповнити порожнечу свого існування. Як для незнайомця, так і для Кароліни ці короткі зустрічі набули цікавості, ніби невимушена дружня бесіда. Дівчина вже не могла приховати від пильного ока свого мовчазного друга смутку, турбот чи недуги, як і йому не вдавалося приховати свого неспокою від Кароліни. "У нього скоїлося вчора якесь нещастя!" — часто спадало їй на думку, коли вона помічала, що вираз обличчя у чорного пана перемінився. "О, він сьогодні багато працював!" — вихоплювався в дівчини вигук на якісь інші прикмети, котрі тільки вона вміла розпізнавати. Та й незнайомець узнавав, коли гаптувальниця просиджувала всю неділю за роботою, щоб закінчити сукню, на візерунок якої йому кортіло подивитися; він помічав занепокоєння, що кидало похмуру тінь на гарненьке личко, тільки-но надходив термін платити комірне, і вгадував, коли Кароліна провела ніч за гаптуванням; але головне — він зауважив, що з кожним новим днем їхнього знайомства розвіювалися сумні думки, які старили її веселі й ніжні риси. Коли зима висушила стебла й листя на квітнику за віконними ґратками, та й саме вікно зачинилося, незнайомець не міг утриматися від лукавої усмішки, помітивши незвичне освітлення на рівні Каролініної голівки. Дріб'язкова ощадливість, з якою топилася грубка, червоні відблиски на обличчях обох жінок виявляли перед ним усе убозтво їхньої маленької господи. Та коли в його погляді з'являвся болісний вираз співчуття, Кароліна гордо відповідала на нього вдаваною веселістю. Проте симпатія, що зародилася в глибині їхніх сердець, залишалася там похованою; ніщо не відкривало ні йому, ні їй сили та щирості тих почуттів; вони досі навіть не чули голосу одне одного. Ці двоє безмовних друзів береглися ближчих взаємин, мовби якогось лиха. Здавалось, кожне з них боялося завдати другому тяжчого горя, аніж те, яке йому хотілося розділити. Що ж зупиняло їх? Сором'язливість дружби? Побоювання, яке походило з егоїзму або з жорстокої недовіри, що роз'єднує людей у великому місті? А чи внутрішній голос застерігав їх від загрозливої небезпеки? Було б неможливо пояснити почуття, яке вабило їх одне до одного і водночас відштовхувало, будило то байдужість, то любов, інстинктивно єднало і роз'єднувало в дійсності. Можливо, кожне з них прагнуло зберегти свої

ілюзії. Інколи здавалося, ніби чорний пан боїться почути брутальні слова із її свіжих і чистих, немов квітка, уст, а Кароліна вважає себе негідною цієї таємничої людини, у якій усе говорить про владу й багатство. Що ж до пані Крошар, то ця ніжна матуся майже гнівалась на доччину нерішучість і невдоволено поглядала на чорного пана, хоча спочатку всміхалася йому люб'язно, трохи не підлесливо. Ніколи вона так гірко не скаржилася дочці на те, що вона, стара жінка, мусить куховарити; ніколи ще ревматизм і катар горла не викликали в неї такого жалібного стогону; нарешті, вона не спромоглася сплести за цю зиму стільки тюлю, скільки Кароліна потребувала для гаптування. Тому в кінці грудня, коли хліб звичайно буває особливо дорогий,— а 1816 року ціна на хліб так піднялася, що люди вбогі тяжко бідували,— перехожий помітив на обличчі дівчини, чийого імені він не знав, глибоко прихований смуток, якого не могла розвіяти навіть його привітна усмішка. Скоро він здогадався з Каролініних очей, з її змарнілого вигляду, що вона трудиться й ночами. Якось у кінці того самого місяця незнайомець, усупереч заведеному звичаю, вертався вулицею з турнікетом близько першої години ночі. Підходячи до оселі, де мешкала Кароліна, він почув у нічній тиші два голоси — плакливий матері й зажурений юної гаптувальниці; їхні звуки зливалися з шумом дощових струменів і снігової крупи. Він тихо підкрався до вікна і там зачаївся, хоч його й могли прийняти за злодія,— щоб послухати, про що гомонять мати й дочка; при цьому він мав змогу спостерігати за ними крізь діру в пожовклих муслінових фіранках, схожих на капустяне листя, сточене хробаками. Цікавий перехожий побачив на столі, що стояв між кроснами і тамбуром, гербовий папір, його добре освітлювала лампа з двома кулями, повними води. Незнайомець відразу впізнав судову повістку. Пані Крошар плакала, а голос Каролiни, завжди такий лагідний і ніжний, набрав гортанного призвуку, став майже невпізнанний.

— Навіщо, мамо, так побиватися? Завтра й післязавтра пан Муліне наших меблів не продасть і нас не вижене, а за дві ночі я закінчу сукню для пані Роген.

— А що, як вона заплатить не зразу, як завжди? Та й чи вистачить тих грошей, щоб розрахуватися і з пекарем?

Свідок цієї сцени був добрий фізіономіст, і йому здалося, що в материному розпачі було стільки ж лицемірства, як і щирості в горі її дочки. Він відійшов від вікна і тут же повернувся, іще раз зазирнувши крізь дірку у фіранці. Мати вже лягла, а юна гаптувальниця, схилившись над кроснами, завзято працювала. На столі поряд з повісткою лежала трикутна скибка хліба, якою трудівниця мала згодом підкріпитись, а дивлячись на неї, пам'ятати, що її мужність буде винагороджено. Чорного пана узяв такий жаль і біль, аж він здригнувся. Одна шибка була вибита, і він кинув у вікно свого гаманця так, щоб він упав до ніг дівчини. Потім, навіть не навтішавшись її подивом, поквапно втік; серце його тьохкало, щоки пашіли вогнем. Назавтра незнайомець пройшов вулицею з виразом зажуреним і відлюдкуватим, удаючи з себе вкрай стурбованого. Одначе уникнути виявів удячності Кароліни він не зміг; дівчина заздалегідь розчинила вікно й заходилася розпушувати ножем покриту снігом землю в прямокутному ящику: хоч цей привід і незграбний, але хай її благодійник знає, що сьогодні вона не хоче дивитися на нього крізь шибки. Втупившись у свого покровителя очима, повними сліз, дівчина вклонилася йому, ніби мовлячи: лише серцем можу я заплатити вам. Проте чорний пан прикинувся, ніби зовсім не розуміє, що означає така незвичайна поведінка дівчини. Коли він повертався увечері, Кароліна саме заліплювала папером розбиту шибку. Побачивши його, вона всміхнулася, сяйнувши білими як сніг зубами, і цей усміх був мов обіцянка. Відтоді чорний пан став ходити іншою дорогою і на вулиці з турнікетом більше не з'являвся.

Якось у суботу на початку травня Кароліна поливала із склянки жимолость у ящику і, вгледівши між рядами чорних будинків клаптик блакиті, сказала:

— Мамо, їдьмо взавтра погуляти в Монморансі!

Не встигла вона весело мовити ці слова, як з'явився чорний пан, сумніший і пригніченіший, ніж будь-коли. Несміливий і лагідний погляд, що його Кароліна кинула на незнайомця, можна було сприйняти як запрошення. І коли назавтра пані Крошар у довгому рединготі з червоно-брунатного мериноса, в шовковому капелюшку і смугастій шалі, підробленій під кашемір, з'явилася на перехрестя вулиць Фобур-Сен-Дені і Англійської, щоб сісти в бідку, вона побачила там свого незнайомця, що явно на когось чекав. Радісна усмішка осяяла його обличчя, коли він угледів Кароліну,— ніжки її були взуті в прюнелеві черевички червонясто-бурого кольору, вітер, такий небезпечний для жінок погано збудованих, метляв білою сукнею, окреслюючи спокусливі форми, а личко, отінене крисами солом'яного капелюшка, підбитого рожевим шовком, здавалося, було осяяне небесним відблиском; широкий брунатний пасок перехоплював її тонкий, мов очеретинка, стан, а темне волосся, розділене прямим проділом і зачесане за вуха, відтінювало сніжно-біле чоло — живий образ чесноти й простодушності. Наперед радіючи прогулянці, Кароліна здавалася такою ж легкою, як рисова соломка її капелюшка; помітивши чорного пана, вона вся освітилася надією, і це сяйво затьмарило і її святкове вбрання, і вроду. Незнайомець видимо вагався і, мабуть, наважився запропонувати дівчині своє товариство, тільки побачивши, як щиро зраділа вона, коли його помітила. Він найняв кабріолет, запряжений досить добрим конем, і запропонував пані Крошар з дочкою зайняти в ньому місця й поїхати з ним у Сен-Ле-Таверні. Мати без зайвих слів погодилася, проте, коли коляска вже котила по дорозі до Сен-Дені, вона раптом похопилася і висловила побоювання, чи не завдадуть вони з дочкою супутникові зайвого клопоту.

— Може, пане, ви хотіли поїхати в Сен-Ле один? — спитала вона з удаваною добродушністю, але одразу почала нарікати на спекоту і надто на свою ядуху, яка, мовляв, цілу ніч не давала їй очей склепити.

Як тільки екіпаж добрався до Сен-Дені, пані Крошар, здавалося, задрімала, але її сопіння видалося чорному панові підозрілим, і, нахмуривши брови, він з глибокою недовірою поглянув на стару.

— О, вона спить,— простодушно сказала Кароліна,— її від учорашнього вечора напав кашель. Видно, геть зморилася.

У відповідь супутник іронічно посміхнувся, ніби кажучи дівчині: невинна істота, не знаєш ти своєї матері. А проте, коли екіпаж м'яко покотив довгою, обсадженою тополями алеєю, яка вела до Обона, чорний пан, попри свою недовірливість, вирішив, що пані Крошар справді спить; а може, йому перехотілося з'ясовувати, удаваний чи справжній був цей сон. Краса неба, чисте сільське повітря, а може, п'янкий аромат зазеленілих тополь, верб та розквітлого глоду розворушили серце чорного пана, закликаючи його пробудитися, як пробудилася природа; а може, церемонна поведінка остогидла йому, чи то ясні очі Кароліни відгукнулися співчуттям на його стурбовані погляди, і він завів зі своєю юною супутницею розмову, безпредметну, як шелест дерев під поривами вітру, свавільну, як політ метелика в блакитному просторі, невимушену, як ніжно-мелодійний голос полів і, як цей голос, повну таємничої любові. Адже цієї пори року природа схожа на тремтливу наречену в шлюбній сукні і схиляє до насолоди навіть найкрижаніші серця! Які серця могли б зостатися холодними, які уста не зрадили б затаєних думок, коли, минувши темні вулиці Маре, ти вперше після довгої зими під'їжджаєш уранці до чудової мальовничої долини Монморансі, дивлячись на її неозору далеч і усвідомлюючи, що можеш перевести свій погляд на очі, в яких теж відбивається неозорість, але неозорість кохання! Незнайомцеві Кароліна видалася радше веселою, ніж дотепною, радше милою, ніж освіченою, але якщо крізь її сміх пробивалися грайливі нотки, то слова обіцяли щире почуття. Коли на тонкі запитання супутника дівчина відповідала з безпосередністю людей нижчих верств, які не знають недомовок, властивих світському товариству, обличчя чорного пана оживало й ніби перероджувалося. Воно поступово втрачало журний вираз, що охмарював його риси; потім помалу на цьому обличчі заграв відсвіт молодості й краси, і Кароліна почула себе щасливою і гордою. Гарненька гаптувальниця вгадала, що її благодійник давно позбавлений ніжності та любові й не вірить у жіночу відданість. Але ось якесь дотепне зауваження, що проблиснуло в легкому цокотінні Кароліни, зігнало з обличчя незнайомця останню тінь, яка приховувала його молодість і

змінювала його справжній вираз. Він, мабуть, остаточно відмахнувся від докучливих думок і виявив душевну палкість, про яку дозволяло здогадуватися його лице; непомітно розмова стала такою щирою, що коли екіпаж зупинився біля перших будинків селища Сен-Ле, Кароліна уже називала незнайомця паном Роже. Лише тут стара мати прокинулася.

— Кароліно, вона, мабуть, усе чула,— прошепотів підозріливий Роже на вухо дівчині.

Кароліна відповіла чарівною усмішкою сумніву, розвіявши тінь, яка хмарила обличчя цього недовірливого чоловіка, котрий боявся таємного розрахунку з боку матері. Нічому не дивуючись, пані Крошар усе схвалила і пішла за дочкою та паном Роже в парк Сен-Ле, куди молоді люди домовилися вирушити, щоб оглянути там квітучі луки й мальовничі гаї, прославлені завдяки вишуканому смаку королеви Гортензії.

— Боже, як тут гарно! — вигукнула Кароліна, піднявшись на зелений пагорб, звідки починається ліс Монморансі; дівчина побачила біля своїх ніг величезну долину з розкиданими де-не-де селами, синюваті пагористі простори, дзвіниці, луки й поля, і до вух її долетів різноголосий гамір, схожий на гуркіт морського прибою. Троє мандрівників пройшли берегом штучно створеної річки до "швейцарської" долини і зайшли в будиночок, де не раз бували королева Гортензія і Наполеон. Коли Кароліна із святобливим почуттям всілася на замшілій дерев'яній лаві, де колись відпочивали королі, принцеси та імператор, пані Крошар закортіло роздивитися ближче перекинутий між скелями місток, що виднівся вдалині, і вона подалася до цієї сільської пам'ятки, залишивши дочку під опікою пана Роже; одначе вона попередила Каролiну, що не губитиме їх з очей.

— Невже, бідолашна дитино,— вигукнув Роже,— ви ніколи не прагнули багатства і насолоди розкошів? Невже вам не хочеться носити ті гарні сукні, які ви гаптуєте?

— Я збрехала б вам, пане Роже, якби сказала, що не думаю про щастя, яким тішаться багатії. Атож, я часто мрію, а надто перед сном, про те, як було б добре, якби моїй бідолашній матері не доводилося більше виходити на вулицю за всякої погоди, щоб купити нам чогось попоїсти. Вона вже стара. Мені б хотілося, щоб уранці покоївка подавала їй у постіль солодку каву з рафінадом. Горопашна моя старенька любить читати романи. Отож я воліла б, щоб вона псувала собі очі за читанням, а не за роботою з ранку до ночі зі шпульками. Їй не зашкодило б також трошки доброго вина. Одне слово, я хотіла б знати, що мати моя щаслива: вона така добра!

— То вона завжди була добра до вас?

— Звичайно,— відповіла дівчина з найглибшою щирістю. І після короткої паузи, під час якої молоді люди поглянули на пані Крошар, а та, дійшовши до середини містка, посварилася на них пальцем, Кароліна вела далі: — Атож, вона дуже стара. Як піклувалася вона про мене, коли я була маленька! Вона продала усе своє столове срібло, щоб віддати мене в науку до однієї старої жінки, в якої я навчилася гаптувати. А мій сердешний батько! Скільки зусиль вона доклала, щоб скрасити його останні хвилини! — На цю згадку дівчина здригнулася і затулила обличчя руками.— Ну, та що там, усі ці прикрощі уже в минулому,— проказала вона, намагаючись розвеселитися. Помітивши, що Роже розчулився, вона зашарілася рум'янцем і більше не наважувалась на нього глянути.

— Що робив ваш батько? — спитав пан Роже.

— Перед революцією він танцював у Опері, — сказала вона невимушено,— а мати співала в хорі. Батькові на сцені не раз доводилося керувати військовими діями. А потім він випадково опинився біля Бастілії, коли її брали штурмом, деякі з напасників упізнали його й запитали, чи не погодиться він очолити їх, хоча тут атака справжня, не те що в театрі. Мій батько був не з полохливих, він погодився і повів повстанців. Згодом він дістав чин капітана, воював в армії Самбри-і-Мези, добре себе проявив і став полковником. Але під Лютценом5 його було смертельно поранено,

він цілий рік лікувався, і в Париж його привезли уже вмирати. Після реставрації Бурбонів моя мати не змогла виклопотати пенсії, і ми геть зубожіли, нам довелося в поті чола заробляти на хліб. А оце моя старенька заслабла. Тепер вона втратила колишню сумирність; вона все нарікає, і я її розумію: адже вона спізнала щасливе життя. Що ж до мене, то я не можу шкодувати за втіхами, які мені невідомі. Я прошу у неба лише одного...

— Чого? — жваво спитав Роже, який задумливо дивився на дівчину.

— Щоб жінки завжди носили гаптований тюль і нам ніколи не бракувало роботи.

Щирість цього признання зворушила молодика, і він уже не так вороже позирав на пані Крошар, коли та повільно підійшла до них.

— Ну що, дітки, нагомонілися? — спитала мати з лукавою поблажливістю,— Подумати лишень, пане Роже, що колись маленький капрал6 сидів там, де оце сидите ви,— вела вона далі по хвилі мовчання. — Бідолаха! Мій чоловік обожнював його! Добре, що Крошар помер: він не стерпів би, знаючи, куди вони його запроторили.

Роже приклав палець до уст, і славна бабця промовила, хитаючи головою:

— Гаразд, я триматиму язика на припоні. Проте,— додала вона, розстебнувши комір корсажа і показуючи золотого хреста з червоною стрічкою, який висів у неї на шиї на чорному шнурі,— вони не заборонять мені зберігати те, чим він нагородив бідолаху Крошара, мене й поховають із цим орденом.

У ті часи такі слова вважалися крамольними, і Роже урвав стару, підхопившись на ноги. Парковими алеями вони повернулися до села, і молодик відлучився на кілька хвилин, щоб замовити обід у найкращого

ресторатора Таверні, потім вернувся до жінок і лісовими стежинами повів їх до ресторації. Обід минув весело. Роже вже не скидався на похмуру тінь, що блукала колись вулицею з турнікетом. Він нагадував не чорного пана, а скоріше довірливого хлопця, ладного безтурботно віддатися плину життя, як і дві убогі трудівниці, яким завтра, може, забракне хліба. Він немовби переживав радість перших років життя, в його усмішці світилося щось лагідне, дитинне. Коли близько п'ятої години веселий обід завершився кількома келихами шампанського, Роже перший запропонував піти на сільську гулянку, влаштовану під каштанами, де Кароліна й він теж почали танцювати. Пальці молодих людей сплелися самі собою, серця билися від однієї надії, і під блакитним склепінням неба в червоному промінні призахідного сонця очі закоханих набули блиску, що затьмарив для кожного з них сяйво небесне. Дивну силу має думка чи бажання! Все їм здавалося можливим. У ті чарівні хвилини, коли радість осяває навіть майбутнє, душа не передчуває нічого, крім щастя. Для них обох цей чудовий день уже був повний спогадів, з якими ніщо в минулому не могло зрівнятися. Невже джерело прекрасніше за річку, надія краще за володіння, а мрія дає більшу втіху, аніж радісна дійсність?

— Ось і день уже позаду! — вихопилося в Роже, коли танці завершилися. Кароліна, помітивши на його обличчі легку тінь смутку, глянула на нього співчутливим поглядом.

— Чому б вам не радіти і в Парижі, як ви раділи тут? — спитала вона. — Хіба щастя лише в Сен-Ле? Мені здається, що віднині я вже ніколи не почуватиму себе нещасною.

Роже здригнувся від цих слів, навіяних тим мимовільним поривом ніжності, що заводить жінок далі, ніж вони хотіли б, достоту так само, як показна доброчесність робить їх жорстокішими, ніж вони є насправді. Вперше відтоді, як Кароліна й Роже обмінялися поглядом, що поклав початок їхній приязні, їм спало одне й те саме на думку; хоч вони й не висловили цієї думки, вони зрозуміли її одночасно і спізнали таке відчуття, ніби погрілися біля живодайного вогню після того, як довго мерзли на морозі. Потім, злякавшись мовчанки, що настала, вони рушили

до екіпажа, який на них чекав, але раптом узялися за руки й побігли темною алеєю попереду пані Крошар. Коли вони згубили з очей тюлевий чепчик, що білів серед листя, показуючи їм, де в цю хвилину стара, Роже зупинився. Серце його калатало, і він схвильовано промовив:

— Кароліно!

Дівчина відступила збентежено, зрозумівши приховане благання. Та все ж таки простягла руку, і Роже палко припав до неї устами, але дівчина одразу випручала пальці, бо, підвівшись навшпиньки, помітила матір. Пані Крошар удала, ніби нічого не помітила. Можна було подумати, що, згадавши про своє життя на сцені, вона поклала собі виступати тут тільки статисткою.

Історія цієї молодої пари далі тривала вже не на вулиці з турнікетом. Незабаром Кароліну й Роже можна було зустріти в самому центрі сучасного Парижа, де в недавно споруджених будинках є помешкання, ніби зумисне обладнані для того, щоб молодята проводили в них медовий місяць. Свіжість розпису і шпалер тут саме до щастя молодят, а обстава кімнат вирізняється тією ж принадною новиною, як і їхнє кохання. Все пасує там молодості й бурхливим пристрастям. На середині вулиці Тетбу стояла кам'яниця, білі стіни якої не потьмяніли, на колонах вестибюлю та на парадних дверях не видно було жодного патьоку, а всередині усе блищало глянцем білил, що увійшли в моду після поновлення наших взаємин із Англією. На третьому поверсі містилася квартирка, так чарівно опоряджена, ніби архітектор угадав її призначення. Простий чистенький передпокій, отинькований до половини людського зросту, вів до вітальні і маленької їдальні. Вітальня сполучалася з затишною спальнею, поряд із якою була ванна кімната. Над камінами висіли свічада в гарних рамах. Двері були помальовані з великим смаком, а карнизи вирізнялися простотою ліній. Справжній поцінувач відзначив би тут передусім почуття міри і вишуканість опорядження, властиві витворам наших новочасних будівничих. Уже близько місяця Кароліна мешкала в цій квартирі, оздобленій одним із тих декораторів, котрі працюють під орудою художників. Досить буде

короткого опису спальні, щоб дати уявлення про чудеса, які постали перед зором Кароліни, коли її вперше туди привів Роже. Стіни цього любовного кубельця були обтягнуті сірою тканиною з зеленими шовковими оздобами. Меблі легкої вишуканої форми, оббиті світлим кашеміром, свідчили про останній крик моди; комод з грушевого дерева, прикрашений тонкою брунатною інкрустацією, був повний розкішних уборів і коштовностей; письмовий столик у тому ж стилі призначався для того, щоб писати на ньому напахчені любовні цидулки; ліжко, задраповане в античному дусі, будило сластолюбні думки ефірною легкістю муслінових запон; сірі шовкові завіски з зеленими торочками були завжди запнуті, щоб пом'якшити яскраве денне світло; бронзовий годинник зображував Амура, що прикрашає вінцем голову Псіхеї. І, нарешті, червонястий килим з готичним візерунком ще яскравіше підкреслював усі принади цього чарівного куточка. Перед великим дзеркалом сиділа за туалетним столиком колишня гаптувальниця. Вона втрачала терпець — їй здавалося, що Плезір, славетний перукар, робить свою справу надто повільно.

— Чи можна сподіватися, що ви закінчите мою зачіску? — запитала вона.

— У пані такі довгі й густі коси,— відповів Плезір.

Кароліна не могла втриматися від усмішки; лестощі майстра перукарського мистецтва, мабуть, пробудили в ній спогад про друга — адже той так палко хвалив буйну красу її волосся, яке він обожнював. Коли перукар пішов, з'явилася покоївка, і Кароліна почала радитися з нею, яку сукню вдягти для Роже. Був початок вересня 1816 року, ставало холодно; довелося вибрати сукню з зеленого гренадину, оздоблену сріблясто-сірою шиншилою. Тільки-но туалет був завершений, Кароліна майнула у вітальню і розчахнула скляні двері на балкон, що прикрашав фасад дому. Схрестивши руки на грудях, вона застигла в чудовій позі, вдивляючись у той кінець бульвару, що виходить на вулицю Тетбу; вона не помічала, з яким захватом оберталися перехожі, щоб глянути на неї. На вузькій прогалині між будинками, схожій на отвір, прорублений

акторами в театральній завісі, виднілося безліч елегантних екіпажів і постаті людей, та ще все це миготіло зі швидкістю китайських тіней. Не знаючи, прийде Роже пішки чи приїде каретою, колишня гаптувальниця з вулиці з турнікетом вдивлялася в перехожих і в тильбюрі — легкі двоколки, недавно завезені французам із Англії. Але коли по п'ятнадцятихвилинному чеканні ні зіркі очі, ні серце Кароліни не впізнали у юрбі того, кого вона чекала, вираз ніжності змінився у неї гримаскою невдоволення. Якою зневагою, якою байдужістю дихало гарне юне личко Кароліни, коли вона дивилася на цих істот, що, мов комахи, роїлися біля її ніг! Її сірі лукаві оченята сяяли. Поглинута своїм коханням, вона уникала захоплених поглядів так само, як найгордовитіші жінки намагаються зібрати ту данину захоплення під час прогулянок по Парижу, і, звісно, її анітрохи не турбувало те, чи зітреться завтра ж із пам'яті перехожих, які милувалися на неї, спогад про її схилене біле личко, про її маленькі ніжки, що видніли крізь балконні грати, про її меткі грайливі очі і гарненький кирпатий носик Вона бачила перед собою лише одне обличчя, була поглинута однією думкою. Коли голова знайомого гнідого коня показалася з-за високих будинків, Кароліна стрепенулася і звелася навшпиньки, шукаючи поглядом білі віжки та роздивляючись, якого кольору тильбюрі. Атож, це він. Роже завертає за ріг, бачить балкон, підганяє коня, той прискорює біг і незабаром зупиняється біля окутих бронзою дверей, що йому знайомі так само добре, як і його хазяїнові. Чуючи радісний вигук господині, покоївка відчиняє двері, не дожидаючи дзвінка. Роже вбігає у вітальню, пригортає Кароліну до грудей і цілує її з палкою ніжністю, яка завжди проривається при рідких зустрічах двох закоханих. Він тягне її, чи, точніше, підвладні тій самій волі, не розмикаючи обіймів, вони квапляться до свого кубельця, затишного й напахченого. Перед каміном їх чекає канапа, вони опускаються на неї і якусь хвильку мовчки дивляться одне на одного, висловлюючи свої думки довгим поглядом, а щастя — міцним потиском рук.

— Нарешті ти тут, серце моє! — першою озвалася Кароліна.— Подумати тільки, ми не бачилися три дні, три довгі дні. Цілу вічність! Але що з тобою? Ти зажурений?

— Моя бідолашна Кароліно...

— Ну ось — "моя бідолашна Кароліно"...

— Не смійся, мій ангеле: сьогодні ми не підемо у Фейдо.

Кароліна скорчила гримаску, але одразу ж її личко проясніло.

— Яка я дурна! Чи до театру мені, коли я бачу тебе? Дивитися на тебе — хіба це не єдине видовище, яке я так люблю? — вигукнула вона, пригладжуючи чуба Роже.

— Я мушу бути в генерального прокурора, ми розбираємо зараз одну дуже делікатну справу. Прокурора я зустрів у залі засідань, а що мені доведеться виступати в цій справі від імені суду, то він запросив мене обідати. Кохана моя, ти зрештою можеш піти у Фейдо з мамою, а я заїду туди по вас, якщо нарада скінчиться рано.

— Піти в театр без тебе? — вигукнула вона з подивом.— Яка ж це утіха, якщо ти не розділиш її зі мною? Ох Роже, ви заслуговуєте... поцілунку,— додала вона, з наївною пристрастю кидаючись йому на шию.

— Кароліно, я мушу поїхати додому переодягтися. До кварталу Маре далеко, а мені ще треба залагодити кілька справ.

— Остерігайтеся таких слів, добродію,— зауважила Кароліна, уриваючи його.— Матуся мені так казала: як тільки чоловік починає посилатися на зайнятість, значить — він розлюбив.

— Кароліно, але ж я приїхав, я ж украв цей час у моєї безжальної...

— Цить,— сказала вона, прикладаючи пальчик до уст Роже,— цить, хіба ти не розумієш, що я жартую?

Вони перейшли до вітальні, і Роже помітив там одну річ, яку вранці приніс столяр. То були старі кросна з рожевого дерева, які годували Кароліну та її матір, коли вони мешкали на вулиці з турнікетом; кросна були направлені заново, і на них уже напнуто почате по тюлю гаптування, напрочуд гарне, з розкішним візерунком.

— Ну що ж, любий, сьогоднішній вечір я проведу за роботою. Гаптуючи, я подумки переноситимуся до тих днів, коли ти проходив під нашими вікнами, не кажучи ні слова, але позираючи на мене, до тих днів, коли думки про тебе всю ніч не давали мені стулити очей. Мої неоціненні кросна — найкоштовніша оздоба моєї вітальні, хоча дістала я їх не від тебе. Ти ж нічого не знаєш,— сказала вона, сідаючи на коліна до Роже, який опустився у крісло, знесилений хвилюванням,— послухай-но мене! Я хочу віддавати біднякам усе, що зароблю гаптуванням. Ти мене зробив багатою. Як люблю я прегарний маєток Бельфей, і не за його красу, а за те, що подарував його мені ти. Але скажи, Роже, чи можна мені називатися Кароліною де Бельфей? Ти ж бо знаєш, чи законно це, чи припустимо?

Прізвище Крошар Роже було ненависне, тому він ствердно кивнув головою, а Кароліна спритно зіскочила на підлогу і заплескала в долоні.

— Мені здається,— гукнула вона,— що так я буду поєднана з тобою міцніше. Адже це природно, коли дівчина зрікається свого прізвища і бере прізвище чоловіка.— Від цієї невідчепної думки, яку вона одразу ж прогнала, Кароліна зашарілася, потім узяла Роже за руку й підвела його до відкритого фортепіано.— Ось послухай,— промовила вона,— я вже добре розучила сонату.— І легкі пальчики так і запурхали по клавішах, але нараз вона відчула, що її обняли за стан і підняли в повітря.

— Кароліно, мені пора, люба.

— Ти йдеш? Гаразд, іди,— сказала вона, надувшись, але, зиркнувши на годинник, усміхнулася й вигукнула:

— Хай там як, а на зайвих чверть години я тебе затримала.

— Прощавайте, мадмуазель де Бельфей,— проказав він з ніжним лукавством.

Вона поцілувала Роже і провела його до порога; коли на сходах утихли звуки його кроків, вона вибігла на балкон. Їй хотілося бачити, як він сідає в двоколку й бере віжки, впіймати його останній погляд, почути цвьохкання батога, стукіт коліс по бруку, провести очима лискучого коня, капелюх його хазяїна, золоті позументи грума і ще довго дивитися услід тильбюрі, поки воно не зникне за темним рогом вулиці.

Минуло п'ять років після переїзду Кароліни де Бельфей у гарний будинок на вулиці Тетбу, і там знову можна було спостерігати одну з тих сцен родинного щастя, які ще тісніше зближують дві люблячі істоти. Хлопчик чотирьох літ грався посеред голубої віталеньки біля балконного вікна. Він зчиняв страшенний гармидер, батожачи картонного коня,— той, бач, скакав надто ліниво на своїй підставці-гойдалці. На його гарненькому личку, в пишній оправі білявих кучериків, розсипаних по гаптованому комірцю, розквітла ангельська усмішка, коли мати, що сиділа в глибокому фотелі, гукнула:

— Не галасуй так, Шарлю, сестричку розбудиш.

Тоді цікавий хлопчак спішився зі свого коника й, ніби побоюючись звуку власних кроків, навшпиньки задріботів по килиму: наблизившись до матері, він встромив пальці в рота і застиг в одній з дитячих поз, таких гарних у своїй безпосередності; потім підняв білу муслінову запону, що прикривала свіже личко дівчинки, яка заснула на колінах у матері.

— Хіба Ежені спить? — промовив він украй здивовано.— Чому ж вона спить, коли ми вже попрокидались? — додав він, широко розплющивши великі чорні очі.

— Це відомо лише Господу,— відповіла Кароліна, усміхаючись.

Мати і хлопчик задивилися на дівчинку, охрещену цього ранку. В той час Кароліні було двадцять чотири роки, і її врода буйно розквітла в безжурному щасті та постійних радощах кохання. Усе в ній дихало жіночністю. Залюбки вдовольняючи найменше бажання Роже, вона набула тих знань, яких їй бракувало: навчилася непогано грати на фортепіано й гарно співати. Незнайома зі звичаями світського товариства, яке все одно відштовхнуло б її (та вона й не стала б виїжджати у світ, навіть якби була там прийнята, бо світське життя не для щасливої жінки), Кароліна не набула ні особливої вишуканості манер, ні вміння вести багатослівну, але пустопорожню балачку, як то заведено по вітальнях; зате вона старанно засвоїла все, що конче треба знати матері, чия єдина честолюбна мрія — добре виховати своїх дітей. Ніколи не розлучатися з сином, з колиски навіювати йому настанови, які прищеплюють юним душам любов до добра та краси, берегти його від лихих впливів і поєднувати нелегкий догляд няньки з приємними обов'язками матері — такі були її єдині радощі. З перших же днів любові ця скромна й лагідна істота настільки примирилася з життям, обмеженим гранню чарівного світу, в якому містилося все її життя, що після шестирічного щонайніжнішого союзу вона нічого не знала про свого друга, окрім того, що його звати Роже. В її спальні висіла гравюра з картини "Амур і Псіхея7": Псіхея зі світильником у руці наближається, щоб глянути на Амура, всупереч його забороні. Ця жанрова сцена нагадувала Кароліні про те, що цікавість може занапастити щастя. У неї були такі скромні бажання, що за всі ці шість років вона жодного разу не вразила якоюсь недоречною забаганкою Роже, чиє серце було справжньою скарбницею доброти. Ні разу не побажала вона ні діамантів, ні інших коштовностей і постійно відмовлялася від розкоші мати власний виїзд, хоча Роже десятки разів спокушав її цією покупкою. Очікувати появи його на балконі, ходити з ним до театру, блукати з ним погожої години по паризьких околицях, мріяти про побачення, зустрічатися з коханим і знову мріяти про зустріч — така була історія її життя, бідного на події, але багатого на любов.

Колишучи на колінах доньку, кількамісячне немовля, Кароліна з радістю поринула в спогади про минуле. Особливо охоче згадувала вона ті вересневі дні, коли Роже возив її до Бельфея і вони проводили там чудову пору ранньої осені, в яку ніби зустрічаються всі інші пори року. Природа тоді особливо щедро дарує квіти й плоди, вечори бувають теплі, ранки ясні й тихі, і осіння похмурість часто змінюється веселим сяйвом літа. В перші дні свого кохання Кароліна пояснювала рівне лагідне ставлення Роже їхніми рідкими і завжди жаданими зустрічами, а надто перевагами життя, за якого їм не доводилося постійно бути разом, як подружжю. І Кароліна з утіхою пригадала, як вона катувалася марним побоюванням і зі страхом спостерігала за Роже під час їхнього першого перебування в маленькому маєтку Бельфей, розташованому в Гатіне. Даремне шпигунство кохання! Щоразу щасливі вересневі місяці пролітали, ніби сон, серед нічим не затьмарюваного раювання. Вона завжди бачила на устах свого доброго заступника ніжну усмішку, яка здавалася віддзеркаленням її власної усмішки. Очі в Кароліни наповнилися слізьми при спогаді про ці картини, що надзвичайно яскраво ожили в її пам'яті; їй здалося, що вона недосить кохає Роже, і захотілося вважати своє двозначне становище своєрідною даниною долі, яка обдарувала її таким коханням. Не раз її охоплювала нездоланна цікавість, вона знову й знову запитувала себе, чому такий люблячий чоловік тішився лише таємним, незаконним щастям. Вона вигадувала тисячі романів, але тільки для того, щоб утекти від правди, яку давно розгадала, хоча й заплющувала на неї очі. Кароліна встала, тримаючи сонну доньку на руках, і перейшла до їдальні, щоб постежити там за приготуванням до обіду. Цей день, 6 травня 1822 року, був річницею поїздки в парк Сен-Ле, під час якої вирішилася її доля. Щороку цього дня вони з Роже справляли свято кохання. Кароліна видавала для обіду найкращу столову білизну, замовляла вишуканий десерт. З радістю подбавши про все, що стосувалося Роже, вона уклала доньку в красиву колиску і вийшла на балкон. Незабаром вона побачила кабріолет, яким її друг, чоловік уже зрілого віку, замінив колишнє елегантне тильбюрі. Відповівши на перші палкі пестощі Кароліни і пустуна, що звав його татом, Роже підійшов до колиски і схилився над нею, милуючись на сонну

донечку. Він чмокнув її в лобик, потім дістав з фрачної кишені великий аркуш паперу, змережений чорними рядками.

— Кароліно,— сказав він,— ось тут посаг мадмуазель Ежені де Бельфей.

Мати з вдячністю узяла дарчого листа на велику суму державної позики.

— Чому Ежені дістала три тисячі франків ренти, а Шарль лише півтори тисячі?

— Шарль, ангеле мій, буде чоловіком,— відповів він,— з нього вистачить і півтори тисячі. З таким прибутком тямущий чоловік не бідуватиме. Якщо твій син, попри мої сподівання, виявиться нікчемою, я не бажаю заохочувати його робити дурниці. Якщо ж він буде честолюбний, то ці скромні кошти привчать його любити працю. А Ежені жінка, їй потрібний посаг.

Батько почав гратися з Шарлем, чия розкута поведінка свідчила про незалежну вдачу й вільне виховання. Хлопець анітрохи не боявся батька, і ніщо не порушувало тієї радості, яка винагороджує чоловіка за обов'язки батьківства. В цьому тісному сімейному колі панувала злагода і справжня щирість.

Увечері, на Шарлів превеликий подив, чарівний ліхтар показав на білому полотні цікаві й таємничі картини. Не раз простодушна радість дитини викликала невтримний сміх у Кароліни й Роже. Згодом, коли хлопчик пішов спати, прокинулася дівчинка і криком нагадала, що її треба нагодувати. При світлі лампи, що стояла біля каміна в цій затишній і веселій кімнаті, Роже млів од щастя, споглядаючи принадну картину: Кароліну в ореолі темних кучерів, розсипаних по плечах, білих, як щойно розквітла лілея, і немовля, що припало до її оголеної груді. Світло лампи ще яскравіше відтінювало принади молодої матері, м'яко осяваючи її

саму, її біле вбрання, голівку дитини і множачи химерну гру світлотіні. Личко спокійної, мовчазної жінки здалося Роже ще милішим, і він лагідно глянув на її гарно окреслені пурпурові уста, з яких жодного разу не злетіло прикре слово. Така сама ніжність світилася в очах Кароліни, і вона глянула на Роже, чи то тішачись враженням, яке справляла на нього, чи то намагаючись відгадати, чим же завершиться сьогоднішній вечір. "Незнайомець" зрозумів цей лукавий погляд і промовив з удаваним смутком:

— Мені треба їхати. Мушу залагодити одну важливу справу, яка мене чекає вдома. Обов'язок над усе, ти згодна, люба?

Кароліна поглянула на нього ніжно й журно, але з тією покорою, в якій відчувається біль принесеної жертви.

— Прощавай! — сказала вона.— Іди! Якщо ти затримаєшся ще на годину, я так легко не відпущу тебе.

— Ангеле мій,— відповів Роже, всміхаючись,— я дістав триденну відпустку, і всі гадають, що я за двадцять льє від Парижа.

Через кілька днів після 6 травня — річниці знаменної прогулянки в Сен-Ле — мадмуазель де Бельфей поспішала вранці на вулицю Сен-Луї в Маре, в той дім, де вона бувала щотижня. Посильний приніс їй звістку, що пані Крошар, її мати, вмирає від ускладнення, викликаного катаром та ревматизмом. Поки кучер гнав коней на настійливе прохання Кароліни, підкріплене обіцянкою щедрих чайових, богобоязливі бабусі з оточення вдови Крошар привели священика в затишне й чисте помешкання на третьому поверсі, нинішню оселю хористки. Служниця пані Крошар не знала, що гарна панянка, у якої часто обідала господиня,— її дочка, і одна з перших почала наполягати, щоб запросили сповідника, сподіваючись, що священнослужитель стане у пригоді їй самій не менше, ніж умирущій. У перерві між партіями в бостон чи під час прогулянок по Тюркському саду старі баби, з якими любила побалакати вдова Крошар,

зуміли пробудити в зачерствілому серці приятельки гризоти сумління на думку про минуле, невиразну тривогу про майбутнє, страх перед пеклом і туманні надії на прощення, якщо вона навернеться до віри. Отож того печального ранку три бабці, що мешкали на вулицях Сен-Франсуа та В'є-Тампль, розташувались у вітальні, де по вівторках їх приймала пані Крошар. Кожна з них по черзі вставала з крісла і дибала до сусідньої кімнати, щоб посидіти біля узголів'я тяжкохворої й навіяти їй ті примарні надії, якими тішать умирущих. Та коли, на їхню думку, розв'язка була вже близька, а запрошений лікар заявив, що не поручиться за життя вдови, бабці почали радитися між собою, чи не слід повідомити мадмуазель де Бельфей. Вислухавши думку служниці Франсуази, вони вирішили послати посильного на вулицю Тетбу і попередити родичку, чий вплив здавався цим чотирьом матронам дуже небезпечним. Вони сподівалися, одначе, що посильний запізно повідомить цю особу, таку дорогу серцю пані Крошар. Трійця славних жінок лише тому так упадала за вдовою, власницею не менше тисячі екю ренти, що жодна з приятельок, і навіть сама Франсуаза, не знали про існування спадкоємців. Розкіш, яка оточувала мадмуазель де Бельфей (пані Крошар ніколи не називала її дочкою, вірна звичаям, що існували колись в Опері), майже узаконювала план поділу майна вмирущої, який визрів у чотирьох жінок.

Незабаром одна із сивіл, котрі доглядали недужу, просунула у двері голову, яка в неї тряслася, і сказала стурбованим приятелькам:

— Пора послати по абата Фонтанона. Ще дві години, і вона вже нічого не втямить, у неї не стане сили написати жодного слова.

Стара беззуба служниця одразу ж вийшла з дому і скоро вернулася з чоловіком у чорній сутані.

У священика було простакувате обличчя і вузький лоб — ознака обмеженості. Товсті обвислі щоки та подвійне воло свідчили про себелюбство, а напудрене волосся надавало йому солодкавого вигляду, проте лише доти, поки він не підвів своїх карих банькатих очиць, які більше пасували б до обличчя якогось татарина.

— Пане абате,— сказала Франсуаза,— я вам дуже вдячна за ваші поради; не забудьте й про те, що я самовіддано доглядала свою дорогу господиню.

Служниця плентала за духівником і все бубоніла з похоронною міною, але вмить замовкла, побачивши, що двері помешкання відчинені, а найпронозуватіша з трьох удовиць чатує на площадці, щоб перехопити священика. Люб'язно вислухавши потоки вдавано благочестивого базікання трьох приятельок умирущої, священик зайшов до спальні пані Крошар і всівся біля її узголів'я. Задля годиться три карги й стара Франсуаза виявили деяку стриманість і зосталися у вітальні, де корчили щонайскорботніші міни, а в старих з їхніми зморшкуватими лицями це виходить досконало.

— От лишенько! — вигукнула Франсуаза, зітхаючи.— Це вже четверта господиня, яку мені, на моє безголов'я, доводиться ховати. Перша залишила мені сто франків довічної ренти, друга — п'ятдесят екю, а третя — тисячу екю готівкою. Оце й усе, що я маю, після тридцяти років вірної служби.

Скориставшися своїм правом ходити вільно по квартирі, служниця подалася в комірчину, звідки можна було чути священикові слова.

— Я з радістю бачу, дочко моя,— сказав Фонтанон, — що ви побожні: носите образок.

Пані Крошар насилу звела руку, і, мабуть, на порозі смерті вона не зовсім тямила, що робить, бо показала священикові імператорський орден Почесного легіону. Той сахнувся, впізнавши Наполеонову подобу, одначе тут же нахилився до своєї духовної дочки, і вона щось стала йому говорити, але так тихо, що кілька хвилин Франсуаза нічого не могла второпати.

— Наді мною тяжіє прокляття! — вигукнула раптом стара.— Не покидайте мене! Як, ви, пане абате, вважаєте, що мені доведеться відповідати на небі за доччину душу?

Тут священик так притишив голос, що Франсуаза за грубою стіною не розібрала жодного слова.

— Господи! Як же це! — плачучи, проказала вдова.— Адже негідник не залишив мені нічого, чим би я могла розпорядитися. Він спокусив мою сердешну Кароліну, розлучив нас із нею, мені призначив лише три тисячі ліврів прибутку з капіталу, що належить дочці.

— У господині є дочка, а капіталу ніякого, всього лишень довічна рента! — вигукнула Франсуаза, вбігаючи до вітальні.

Три старі карги перезирнулися з найглибшим подивом, і та з них, у котрої ніс торкався підборіддя — риса, що говорила про неабияке лицемірство й хитрість — підморгнула приятелькам і, тільки-но Франсуаза обернулася до них спиною, подала знак, мовляв: "Служниця — добра пройда, вона вже зуміла попасти в три заповіти". Отож три баби не зрушили з місця, та незабаром з'явився абат, і досить було йому сказати кілька слів, як три відьми клубком скотилися сходами, залишивши Франсуазу саму з господинею. Пані Крошар, чиї муки стали нестерпні, марно кликала служницю, а та тільки гукала: "Чую! Іду! Зараз!" — грюкаючи дверцятами шаф і комодів, ніби шукала загублений лотерейний білет. Коли напад наближався до фатального кінця, мадмуазель де Бельфей вбігла до матері і стала заспокоювати її лагідними словами:

— Ох, безталанна моя матусю! Яка я винна перед вами! Ви хворієте, а я й не знала про це, серце нічого не підказало мені. Та ось я прийшла...

— Кароліно...

— Що?

— Вони привели до мене священика.

— Але треба ж покликати лікаря! — вигукнула мадмуазель де Бельфей.— Франсуазо, лікаря! Чому ваші приятельки не послали по лікаря?

— Вони привели до мене священика, — повторила стара, зітхаючи.

— Як вона страждає! І ніякого заспокійливого питва, ніяких ліків!

Мати зробила ледь помітний рух, але проникливий погляд Кароліни угадав її бажання, і молода жінка вмовкла, щоб вислухати вмирущу.

— Вони привели священика... нібито, щоб висповідав мене. Стережися, Кароліно,— насилу вимовила стара хористка, роблячи над собою останнє зусилля,— священик випитав у мене прізвище твого благодійника.

— Але хто ж міг сказати його вам, бідолашна матусю?

Стара спробувала хитро підморгнути дочці і в цю мить спустила дух. Якби мадмуазель де Бельфей могла спостерігати за лицем матері, вона побачила б ще небачене: як сміється Смерть.

Щоб зрозуміти цю сцену, треба на якийсь час забути про її дійових осіб і вислухати розповідь про попередні події, бо останні з них безпосередньо пов'язані зі смертю пані Крошар. Тоді з цих двох частин вийде єдина історія, яка, за законами паризького життя, пішла двома різними шляхами.

Наприкінці листопада 1805 року молодий адвокат, років двадцяти шести, спускався близько третьої години ночі парадними сходами особняка, де жив імперський канцлер. Ледь підморожувало. Опинившись надворі в бальному костюмі, він не міг утриматися від вигуку, в якому поряд із досадою звучала веселість, що рідко покидає французів. Справді, крізь огорожу особняка не було видно жодного кучера, а вдалині не чулося жодного звуку, що нагадував би хрипкий голос паризького візника або цокання кінських підків по бруку. Лише коні міністра юстиції, який засидівся у Камбасереса за партією в буйот, неспокійно били копитом об землю, і ці удари гучно відлунювали у дворі, тьмяно освітленому каретними ліхтарями. Молодик раптом обернувся, відчувши, що хтось по-дружньому плеснув його по плечу, він упізнав міністра юстиції і вклонився йому. Коли лакей уже підняв підніжку карети, колишній законодавець Конвенту, відчувши клопіт адвоката, сказав йому весело:

— Вночі всі кішки сірі, і міністр юстиції не скомпрометує себе, якщо підвезе адвоката! Особливо,— додав він,— якщо цей адвокат небіж старого колеги, одного із світил державної ради, що подарувала Франції Кодекс Наполеона.

Отож на запрошення голови імперської юстиції адвокат сів у карету.

— Де ви мешкаєте? — запитав міністр, перш ніж лакей, що чекав розпоряджень, устиг зачинити дверці.

— На набережній Августинців, ваша вельможність.

Коні рушили, і молодик опинився віч-на-віч із міністром, до якого даремно намагався звернутися під час розкішного обіду, влаштованого Камбасересом, бо той цілий вечір відверто уникав його.

— Ну, пане де Гранвіль, ви на добрій дорозі.

— Атож, коли я їду поряд із вашою вельможністю.

— Я не жартую,— сказав міністр.— Ваш іспитовий термін закінчився два роки тому, а завдяки вашим виступам на процесах Сімеза і Отсерра ви зажили собі слави здібного юриста.

— Я гадав досі, що моя відданість справі безталанних емігрантів шкодить мені.

— Ви дуже молодий,— сказав міністр поважно.— Але сьогодні ввечері, — додав він, помовчавши,— ви вельми сподобалися канцлерові. Вступайте в прокуратуру, людей нам бракує. Небіж людини, до якої ми з Камбасересом ставимося з великим співчуттям, не повинен залишитися адвокатом через брак протекції. Ваш дядько допоміг нам пережити дуже тяжкі часи, а такі послуги не забуваються.— Міністр знову помовчав.— У мене скоро звільняться три посади у суді першої інстанції і в паризькому імперському суді,— вів далі він,— зайдіть до мене тоді і виберіть ту з них, яка вам підійде. А доти працюйте, але не приходьте до мене в приймальні години. По-перше, я дуже зайнятий, а по-друге, конкуренти можуть відкрити ваші наміри і пошкодити вам в очах патрона. Ми з Камбасересом навмисне не перемовилися з вами жодним словом і тим самим уберегли вас від небезпеки дістати назвисько фаворита.

В ту хвилину, коли міністр вимовляв останні слова, карета зупинилася на набережній Августинців. Молодий адвокат щиро подякував своєму великодушному покровителеві і загрюкотів у двері, бо студений вітер уже шмагав його по литках. Нарешті старий воротар відчинив двері і, коли адвокат проходив повз його комірчину, гукнув хрипким голосом:

— Пане де Гранвіль, для вас є лист!

Молодик узяв листа, незважаючи на холод, зупинився і подивився на почерк при тьмяному світлі вуличного ліхтаря, гніт якого вже тільки чадів.

— Це від батька! — вигукнув він, беручи свічку, яку нарешті засвітив воротар.

Адвокат кинувся до себе в кімнату і прочитав такі рядки:

"Сідай у першу поштову карету; якщо тобі пощастить негайно приїхати сюди, тебе чекає багатство. У мадмуазель Анжеліки Бонтан померла сестра, вона тепер єдина дочка, і ми знаємо, що ти їй небайдужий. Пані Бонтан має лишити дочці близько сорока тисяч франків ренти, не рахуючи посагу, який вона за нею дасть. Я провів відповідну підготовку. Наші приятелі здивуються, що ми, природжені дворяни, ладні породичатися з сім'єю Бонтан. Батько Бонтан був запеклим якобінцем і скупив за безцінь безліч земель з національного майна. Але, по-перше, це були монастирські угіддя, яких ніколи не повернуть колишнім власникам, а, по-друге, якщо ти вже пожертвував своїм дворянством, ставши адвокатом, чом би нам не зробити ще однієї поступки новочасним віянням. Мадмуазель Бонтан матиме триста тисяч франків, я дам тобі сто тисяч; та, крім того, маєток твоєї матері вартий близько п'ятдесяти тисяч екю. При такому становищі, любий сину, ти можеш за прикладом інших добитися звання сенатора, якщо тільки захочеш стати урядовою особою. Мій шурин, член державної ради, звісно, палець об палець не вдарить, щоб допомогти тобі просунутися по службі, та оскільки він неодружений, його посада колись перейде до тебе у спадок, якщо ти тільки не станеш сенатором сам. Отож ти злетиш високо і зможеш спокійно чекати майбутніх подій. Прощавай, цілую тебе".

Молодий Гранвіль ліг спати, снуючи тисячі всіляких гадок, одна принадніша за іншу. Його взяли під свою опіку канцлер, міністр юстиції, а також дядько по матері, один із творців Кодексу. Молодикові випадало почати кар'єру на завидному посту, виступаючи перед верховним судом, і

він уже бачив себе членом прокуратури, з-поміж яких Наполеон обирав вищих урядовців Імперії. Крім того, до рук йому пливло багатство, що дало б змогу підтримати його становище в суспільстві, на що, звісно, не вистачило б скромного прибутку в п'ять тисяч франків, який давав успадкований від матері маєток. Ці честолюбні мрії змінилися мареннням про щастя: він викликав у пам'яті простодушне личко Анжеліки Бонтан, подружки його дитячих забавок. Поки він був хлопчиком, батько й мати не перешкоджали його дружбі з гарненькою дочкою сусіда. Але потім, коли він став ненадовго приїздити в Байє на канікули, батьки, що пишалися своїм дворянським родом, помітили його захоплення дівчиною і заборонили йому мріяти про неї. Отож за останні десять років Гранвіль бачив лише уривками ту, яку називав своєю маленькою нареченою. Утікши від пильного ока своїх сімейств, юнак і дівчина ледве встигали перекинутися кількома банальними словами при коротких зустрічах у церкві чи на вулиці. Найбільшою радістю для них були сільські свята, звані у Нормандії зібраннями, де вони могли здалеку, потаємці стежити одне за одним. Під час останніх канікул Гранвіль двічі зустрічав Анжеліку і, помітивши потуплені очі й журний вигляд своєї "маленької нареченої", збагнув, що вона стала жертвою деспотизму.

Прибувши о сьомій годині ранку в контору поштових сполучень на вулиці Нотр-Дам-де-Віктуар, Гранвіль знайшов, на щастя, вільне місце в кареті, що саме вирушала до міста Кан. З глибоким хвилюванням побачив адвокат дзвіниці байєського собору. Життя ще не ошукало його сподівань, і серце молодика розкривалося назустріч прекрасним почуттям, що хвилюють юні душі. Після веселого, але задовгого обіду, влаштованого на його честь батьком та кількома друзями, молодик, палаючи нетерплячкою, вирушив з батьком у добре знайомий дім на вулиці Тентюр. Його серце тьохнуло, коли батько, якого й далі величали в Байє графом де Гранвілем, загрюкав у полуплену зелену браму. Було близько четвертої години пополудні. Молода служниця в бавовняному чепчику зустріла панів коротким реверансом і сказала, що хазяйки ось-ось мають повернутися з вечерні. Граф із сином увійшли в низеньку кімнату, що правила за вітальню і скидалася на монастирську приймальню. Панелі з полірованого горіха надавали їй похмурого

вигляду. Попід стінами в суворому порядку були розставлені кілька м'яких стільців і старовинних фотелів. Замість прикраси на каміні стояло зеленаве дзеркало, а обабіч нього — два старосвітські гнуті канделябри часів Утрехтського миру8. Проти каміна на дерев'яній обшивці стіни молодий Гранвіль побачив величезне розп'яття з чорного дерева й слонової кості, а довкола освячені самшитові гілки. Хоча всі троє вікон вітальні виходили в провінційний садок із симетричними клумбами, обсадженими рядами самшиту, в кімнаті було так темно, що ледве можна було розрізнити на стінах три картини на релігійні сюжети пензля якогось великого майстра; очевидно, ці картини купив під час революції старий Бонтан — бувши начальником округи, він не забував про зиск. Довкола все сяяло воістину монастирською чистотою — від ретельно натертої підлоги до полотняних фіранок у зелені кратки. Серце Гранвіля мимоволі стислося в цьому німотному притулку, де мешкала Анжеліка. Звичка обертатися в блискучих паризьких салонах і вихор світських утіх згладили з пам'яті спогади про похмуру одноманітність провінційного життя. І тепер цей контраст настільки вразив його, що він увесь затрепетав. Опинитися в колі дріб'язкових думок і понять зразу ж після товариства, що збиралося в Камбасереса, де кипить життя, у людей відчувається розмах і на всьому лежить яскравий відблиск імператорської слави — чи не було це такою ж разючою протилежністю, як попасти з Італії просто в Гренландію? "Життя тут — сіре животіння", — подумав адвокат, розглядаючи цю кімнату, схожу на вітальню сектанта-методиста. Помітивши пригнічений стан сина, старий Гранвіль узяв його за руку, підвів до вікна, за яким уже сутеніло, і, поки служниця запалювала наполовину обгорілі свічки у великих свічниках, спробував розвіяти тінь, що набігла на лице хлопця.

— Послухай, дитино моя,— промовив він до сина,— удова батечка Бонтана справжня святенниця. Мабуть, нагрішила, а тепер замолює свої гріхи. Я бачу, ти кривишся, побачивши цю діру. Вислухай, у чому річ. Цю стару бабу обсідають попи, вони переконали її, що не пізно ще попасти на небо; і ось, щоб догодити апостолові Петру, райському ключареві, вона надумалася його підкупити: ходить щодня до обідні, не пропускає жодної церковної відправи, причащається кожнісінької неділі й

розважається, реставруючи каплички. Вона понадаровувала собору стільки церковної одежі, стихарів і риз, прикрасила балдахін такою кількістю пір'я, що нинішнього року, у день Тіла Господнього, до церкви люду насходилося, мов на місце страти, так усім кортіло помилуватися під час хресного ходу на священиків у чудових шатах і на заново визолочене церковне начиння. Зате дім Бонтана — земля обітована. Подивись на ці три картини — Доменікіно, Корреджо і Андреа дель Сарто9 — вони варті великих грошей. Я ледве умовив стару свавільницю не жертвувати їх святій церкві.

— Але Анжеліка?..— схвильовано запитав молодик.

— Якщо ти з нею не одружишся, Анжеліка пропаде,— сказав граф.— Наші добрі пастирі порадили їй жити дівчиною й мученицею. Мені насилу пощастило розбудити її серце. Довідавшись, що вона стала єдиною спадкоємицею, я відразу заговорив з нею про тебе. Але як тільки ви поберетеся, ти її повезеш у Париж. Заміжжя, блискучий вир світського життя відвернуть її від думок про сповідальні, пости, волосяниці та обідні, якими тільки й живуть ці святенниці.

— Але чи відберуть у духівництва ті п'ятдесят тисяч ліврів ренти...

— У цьому вся й притичина,— з притиском мовив граф.— Думка про те, щоб прищепити пагін роду Бонтанів родовідному дереву де Гранвілів приємно лоскоче гординю вдови Бонтан. Якщо дочка вийде за тебе заміж, матуся передасть їй увесь маєток у цілковиту власність, залишивши за собою тільки право користуватися прибутком. Цьому шлюбу духівництво, звичайно, чинить опір, але церковний оглас я вже зробив; усе на мазі, і через тиждень тебе вже не дістануть чіпкі пазурі матусі та її абатів. Ти візьмеш за дружину найвродливішу дівчину Байє, і ця красуня не завдасть тобі жодного клопоту, бо її тримали в чорному тілі. Її плоть усмиряли, як то кажуть, постами, молитвами і,— додав він стиха,— важкою рукою рідної матусі.

Почувся легенький стук у двері, граф замовк, гадаючи, що зараз увійде пані Бонтан із дочкою. На порозі постав метушливий молодий служник, але, збентежений присутністю сторонніх людей, поманив рукою служницю, і та підійшла до нього. На хлопцеві була синього сукна куртка, короткі поли якої метлялися круг стегон, і сині панталони в білу смужку, волосся було підстрижене в кружок, і він дуже скидався на церковного служку, таким єлейним був вираз його лиця, адже вдавана побожність властива усім мешканцям дому, якщо в ньому живе святенниця.

— Мадмуазель Гатьєн, може, вам відомо, де книги для служби Богоматері? Дами з конгрегації Серця Ісусового влаштовують молебень у церкві.

Гатьєн пішла по книги.

— А служба триватиме довго, голубе? — запитав граф.

— Думаю, з півгодини, не більше.

— Ходімо й ми туди, там бувають гарненькі жінки,— сказав батько синові. — До того ж відвідини собору не зашкодять нам у громадській думці.

Молодий адвокат нерішуче рушив за батьком.

— Про що задумався? — спитав граф.

— Задумався... задумався... Але ж я маю рацію, батьку.

— Ти ще нічого не сказав.

— Воно то так, але я подумав, що від колишнього маєтку у вас залишилося десять тисяч ліврів річного прибутку, які мені перейдуть,

сподіваюся, ще дуже не скоро. Якщо ж ви маєте намір дати мені сто тисяч франків на те, щоб я вступив у найбезглуздіший шлюб, то краще я попрошу у вас лише половину і зостануся нежонатим. Так я уникну халепи і користуватимуся статком не меншим, ніж могла б мені принести ваша мадмуазель Бонтан.

— Ти збожеволів!

— Ні, батьку. Вислухайте мене. Міністр юстиції позавчора обіцяв мені місце в паризькій прокуратурі. Ваші п'ятдесят тисяч франків, які у мене є зараз, і моя майбутня платня — разом дадуть дванадцять тисяч франків річного прибутку. То навіщо ж мені брати вигідний, але нещасливий шлюб? Без нього доля моя буде в сто разів краща.

— Зразу видно,— відповів батько, усміхаючись,— що ти не жив за старого режиму. Хіба нас, чоловіків, може зв'язати жінка?

— Але, батьку, тепер шлюб став...

— Що? — вигукнув граф, уриваючи сина.— Та невже правда те, що твердять мої давні товариші по еміграції? Невже революція залишила нам у спадщину суворі звичаї, отруїла нашу молодь сумнівними засадами? Ти ще, як мій шурин-якобінець, почнеш торочити мені про націю, про суспільну моральність і безкорисливість? Господи, що б з нами сталося, якби не було імператорових сестер?

Цей бадьорий старий, якого селяни з його володінь досі звали сеньйором де Гранвілем, завершував свою тираду, вже ступивши під склепіння собору. Він умочив пальці у свячену воду і, попри святість місця, почав мугикати арію з опери "Роза і Кола"10, потім провів сина бічними нефами, зупиняючись біля кожної колони, щоб оглянути церкву й ряди молільників, вишикуваних, як вояки на параді. Починався молебень Серцю Ісусовому. Дами — члени конгрегації — вже розмістилися біля криласа, і граф із сином, пробравшись ближче до нього, прихилилися до

однієї з найдальших від світла колон, звідки зір міг обійняти всю масу схилених голів, достоту схожих на квітучі луки. Зненацька за два кроки від Гранвіля-молодшого задзвенів голос, такий ніжний, що, здавалося, не міг належати людській істоті, і злинув угору, ніби трель першого весняного солов'я. Хоча з цим голосом зливалося багато інших жіночих голосів і гудіння органа, все ж він озвався в серці Гранвіля з такою силою, ніби це були лункі й чисті звуки небесних сфер. Парижанин обернувся й побачив дівчину, що похилила голову; її обличчя було сховане під широкими крисами білого шовкового капелюшка, але він подумав, що тільки з її уст могла злетіти ця прегарна мелодія. Йому здалося, ніби він упізнав Анжеліку, незважаючи на пальто з брунатного мериноса, під яким ховалася її постать, і він торкнувся батькової руки.

— Атож, це вона,— сказав граф, глянувши в бік дівчини. Потім старий аристократ кивнув бабі з блідим хитрим обличчям і темними колами попід очима; вона уже встигла помітити прибульців, хоча її погляд нібито ні на хвилину не відривався від молитовника, який вона тримала в руках. Анжеліка підвела обличчя до вівтаря, ніби щоб вдихнути дурманний дух ладану, клуби якого вже починали оповивати молільниць. І тоді в таємничому світлі, яке розливали у темному нефі свічки та підвішене в центрі велике панікадило, перед Гранвілем постав дівочий образ, що вмить похитнув щойно прийняте рішення. Білий муаровий капелюшок з атласною стрічкою, зав'язаною під маленьким підборіддям з ямочкою, обрамляв лице з напрочуд правильними рисами. Золотаве волосся, поділене рівним проділом над вузьким, але гарно окресленим чолом, лягало на щоки, як темне листя на розквітлі чайні троянди. Дуги брів вирізнялися чистотою малюнка, яка зустрічається у вродливих китаянок. Орлиний ніс був на рідкість чітко вирізьблений, а рожеві пелюстки уст здавалися любовно виведеними пензлем художника. Блакитні очі світилися цнотливою простодушністю. Гранвіль зауважив у виразі обличчя Анжеліки замкнутість і сухість, але приписав це побожним почуттям, які переповнювали її душу. Проте в храмі було холодно, слова молитви злітали з її уст запашною хмаркою, відкриваючи два разки перлистих зубів. Молодик несамохіть нахилився, щоб вдихнути її божественне дихання. Цей порух привернув увагу Анжеліки; погляд

дівчини, нерухомо втуплений у вівтар, упав на Гранвіля, і, хоча його силует лише невиразно вимальовувався в півсутіні, вона впізнала товариша дитячих ігор. Спогад виявився сильнішим за молитву, і дивне сяйво розлилося по її личку; вона зашарілася. Адвокат затрепетав від радості, побачивши, що надії на загробне життя поблякли перед надією на любов, а земні спогади затьмарили славу небесну. Але недовго тривав його тріумф. Анжеліка опустила вуаль і, цілком опанувавши себе, знову заспівала, причому в її голосі не чулося ані найменшого хвилювання. Над Гранвілем запанувало одне непереборне бажання, куди й поділася вся його розважливість. До кінця служби нетерпіння молодого адвоката настільки зросло, що він не став дожидатися, коли удова Бонтан з дочкою вернуться додому, а одразу ж підійшов привітатися зі своєю "маленькою нареченою". Знайомство поновилося на паперті собору, на очах у натовпу богомольців, і молодята трималися дуже несміливо. Пані Бонтан сповнилася пихи, коли граф де Гранвіль запропонував їй руку, а граф, змушений це зробити публічно, був дуже невдоволений, що син виявив таку недоречну нетерплячість.

Протягом двох тижнів, які минули між офіційними заручинами молодого віконта де Гранвіля й Анжеліки Бонтан і врочистим днем їхнього весілля; жених вчащав у похмуру вітальню, до якої уже встиг звикнути. Він хотів придивитися до характеру Анжеліки, бо голос обачності озвався в ньому другого ж дня по їхній зустрічі. Майже завжди він заставав наречену за одним і тим самим ділом: сидячи біля столика з дерева святої Люції, вона мітила білизну для посагу. Анжеліка перша ніколи не забалакувала про релігію. Якщо молодий адвокат утішався, граючись дорогими чотками, що лежали в зеленому оксамитовому капшучку, або ж з усмішкою роздивлявся ладанку — необхідну приналежність цього знаряддя благочестя, Анжеліка з благальним поглядом невдовзі забирала в нього чотки і, мовчки поклавши їх назад у капшук, одразу ж ховала його. Коли ж Гранвіль дозволяв собі непоштиво відгукнутися про релігійні обряди, гарненька нормандка відповідала на його слова усмішкою непохитного переконання.

— Треба або бути невіруючим, або вірити всьому, чому навчає нас церква,— казала вона.— Невже ви хотіли б, щоб мати ваших дітей була безбожниця? Хто наважиться бути судією між невіруючими і Богом? Чи можу я, грішна людина, гудити те, що церквою схвалюється?

Побожність Анжеліки здавалася такою зворушливою, вона кидала на молодого адвоката такі проникливі погляди, що іноді йому самому хотілося увірувати. Глибоке переконання нареченої в тому, що вона на шляху істинному, пробуджували в душі майбутнього судовика сумніви, які дівчина намагалась поглибити. Ось тоді Гранвіль і вчинив величезну помилку, прийнявши за любов обман почуттів, потяг пристрасті. Анжеліка була така щаслива змогою примирити голос серця з голосом обов'язку, віддавшись схильності, яка виникла у неї в дитинстві, що адвокат, уведений в оману, не міг збагнути, який же голос лунав у неї гучніше. Адже молоді люди завжди готові повірити обіцянкам гарненького личка і судити про душу з краси зовнішньої оболонки. Незбагненне почуття спонукає їх вірити, що моральна досконалість завжди збігається з довершеністю тілесною. Якби релігія заборонила Анжеліці віддатися своєму почуттю, воно скоро зів'яло б у її серці, як рослина, полита кислотою. Але хіба міг щасливий закоханий розпізнати так глибоко зачаєний фанатизм? Така була історія любові Гранвіля протягом цих двох тижнів, що їх він прожив із тим самим нетерплячим хвилюванням, з яким людина ковтає книжку з цікавою інтригою. Жених уважно придивлявся до Анжеліки, і вона здалася йому найсумирнішою з жінок, він навіть ладен був дякувати пані Бонтан за те, що вона виховала дочку на релігійних засадах і цим підготувала її до життєвих знегод. У день підписання фатального шлюбного контракту вдова Бонтан узяла із зятя урочисту клятву, що він шануватиме релігійні переконання дружини, дасть їй повну волю совісті, дозволить ходити до церкви, сповідатися, причащатися стільки разів, скільки їй того хочеться, і ніколи не суперечитиме їй у виборі духівника. У цю врочисту хвилину Анжеліка глянула на свого судженого, і в очах її світилася така невинність і чистота, що Гранвіль не вагаючись дав присягу. На білих губах абата Фонтанона, духовного наставника цього сімейства, промайнула усмішка. Легким кивком голови мадмуазель Бонтан пообіцяла своєму другові

ніколи не зловживати наданою їй волею. Що ж до старого графа, то він стиха насвистував арію: "Піди подивися, чи це не вони!"

Весілля святкували, як це заведено в провінції, кілька днів, а потім Гранвіль з молодою дружиною поїхав до Парижа, куди його покликало призначення заступником прокурора при імперському суді департаменту Сени. Коли подружжя стало підшукувати квартиру, Анжеліка скористалася впливом, які дає всім жінкам медовий місяць, і підбила чоловіка найняти великі апартаменти на нижньому поверсі особняка на розі вулиць В'є-Тампль і Нев-Сен-Франсуа. На її вибір вплинуло те, що ця квартира була за два кроки від церкви на Орлеанській вулиці, а також у сусідстві з каплицею на вулиці Сен-Луї. "У доброї господині завжди мають бути напохваті припаси",— пожартував чоловік. Анжеліка слушно зауважила, що квартал Маре, де вони оселилися, недалеко від Палацу правосуддя і що там живуть усі судовики, в яких вони побували з візитом. Чималий садок теж додавав вартості цій квартирі в очах молодят: діти, якщо Господь їм пошле дітей, матимуть де бігати; крім того, при домі було просторе подвір'я і добрі стайні. Заступник прокурора волів би жити в кварталі Шоссе д'Антен, де все молоде й сповнене життя, де можна побачити останні новинки моди, де бульваром упрогулюється чепурна публіка, а до театрів та всіляких місць розваги палицею докинути, але йому довелося поступитися перед вкрадливими проханнями молодої дружини, яка благала чоловіка вволити її перше бажання, і на догоду їй він поховав себе у Маре. Служба забирала в Гранвіля чимало часу, та й діло для нього було нове. Ось чому він насамперед опорядив кабінет і бібліотеку. Осівши в кабінеті, де скоро виросли цілі купи судових справ, він дозволив дружині керувати опорядженням решти кімнат. Він охоче переклав на Анжеліку перші господарські турботи — джерело стількох радощів і спогадів для молодих жінок,— бо йому було совісно залишати її саму частіше, ніж це годиться в медовий місяць. Але як тільки заступник прокурора освоївся з роботою, він дозволив дружині витягти себе з кабінету й показати меблі та оздоби, які досі він бачив нарізно, поки вони ще не зайняли призначеного для них місця.

Якщо слушне прислів'я, що про жінку можна судити по дверях її дому, то обстава помешкання має ще наочніше відбивати вдачу господині. В чому тут була річ — чи в позбавлених смаку шпалерах, обраних пані де Гранвіль, чи в тому, що її характер устиг накласти печать на все оточення,— але чоловік був прикро вражений холодним і суворим виглядом кімнат, він не помітив у них нічого принадного. Все було недоладне, ніщо не тішило ока. Дух церемонності й добропорядності, яким була пройнята вітальня у Байє, знову ожив у його власному домі й давався взнаки навіть у плафонах з круглою ліпниною та арабесками у вигляді довгих плутаних і незграбних завитків. Прагнучи виправдати дружину, Гранвіль іще раз пройшовся по квартирі, вернувся в передпокій і знов оглянув цю довгу й високу кімнату. Колір, у який за наказом дружини було пофарбовано дерев'яну обшивку стін, видався йому надто похмурим, а темно-зелений оксамит банкеток надавав усьому ще суворішого вигляду. Правда, передпокій — це ще не весь дім, але він вам дає про нього уявлення, як ото про розум людини судять з першої вимовленої фрази. Передпокій — своєрідна передмова, яка все провіщає, нічого не обіцяючи. Молодий заступник прокурора здивувався, як могла дружина вибрати лампу в вигляді античного ліхтаря, що висіла посередині цієї голої кімнати, де підлога була викладена чорним та білим мармуром, а візерунок шпалер зображував кам'яний мур, подекуди заклечаний зеленим мохом. Дорогий, але старий барометр висів на стіні ніби для того, щоб підкреслити, наскільки тут незатишно й пусто. Побачивши цю обставу, Гранвіль глянув на дружину і помітив, що вона задоволена червоною крайкою на перкалевих завісах, задоволена барометром і доброзвичайною статуєю, що оздоблювала великий камін у готичному стилі, і в нього забракло жорстокості чи мужності розвіяти таку глибоку ілюзію, і, замість осудити жінку, він осудив самого себе; він звинуватив себе в порушенні свого основного обов'язку, який вимагав, щоб він керував першими кроками дівчини, вихованої в Байє. Неважко було уявити собі обставу інших кімнат, судячи з цього зразка. Але чого сподіватися від молодої жінки, яка сахалася від голих ніг каріатиди і з огидою відштовхувала канделябр, свічник або вазу, помічаючи на них оголений єгипетський торс? У ті часи школа Давіда була в зеніті слави. Вся Франція була під впливом досконалого Давідового малюнка, а його

любов до античних форм обернула живопис цього художника ніби в кольорову скульптуру. Але жодна з вигадок фантазії, властивої часам Імперії, не набула прав громадянства у пані де Гранвіль. Білі штофні шпалери і тьмава позолота її величезної квадратної вітальні збереглися, либонь, від часів Людовіка XV, причому для оздоблення цієї кімнати будівничий не поскупився на ромбовидні решітки і на огидний орнамент у вигляді гірлянд, появу яких ми завдячуємо нездарним та плодючим художникам того часу. Якби принаймні тут панувала гармонія, якби новим меблям з червоного дерева надали вигнутої форми, введеної в моду огидним смаком Буше11, тоді обставу Анжелічиного дому вважали б за примху молодят, що живуть у дев'ятнадцятому столітті так, ніби затрималися у вісімнадцятому. Але багато речей різало тут око своєю кумедною невідповідністю. Консолі, дзиґарі, свічники нагадували вояцькі обладунки, такі дорогі серцю парижан після перемог, здобутих Імперією. Всі ці грецькі шишаки, схрещені римські мечі та щити, покликані до життя войовничим запалом французів, прикрашали меблі навіть наймирнішого призначення і зовсім не пасували до вигадливих, химерних арабесок, що їх так полюбляла маркіза де Помпадур. Побожність веде до набридливого смирення, а це гірше за гординю. Чи виявилася в цьому скромність пані де Гранвіль, чи такий був її смак, але, мабуть, вона бридилася м'якими й світлими кольорами, а може, просто гадала, що пурпурово-брунатні тони найбільше личать гідності судовиків. Та і як могла дівчина, привчена до суворо морального укладу життя, не зневажати м'яких канап, що навіюють сластолюбні думки, вишуканих і підступних будуарів, де зароджуються гріхи! Бідолашний заступник прокурора був у розпачі. З тону, яким він висловлював схвалення і погоджувався з похвалами, що їх дружина адресувала сама собі, вона зрозуміла, наскільки йому все не подобалося, і виявила такий щирий жаль із своєї невдачі, що Гранвіль побачив у цьому вияв любові, а не вражене самолюбство. Хіба могла краще умеблювати квартиру дівчина, раптово вирвана з вузьких провінційних уявлень і незнайома з кокетливою вишуканістю, паризького життя? Не бажаючи глянути правді в вічі, заступник прокурора волів думати, що на її вибір вплинули постачальники. Та якби він був менше закоханий, то збагнув би, що торговці вимоги клієнтів вгадують одразу, і вони тільки благословляли

небо, яке послало їм господиню, позбавлену смаку, і допомагало позбутися старомодних недоладних речей. Гранвіль став утішати свою гарненьку нормандку.

— Щастя, моя люба Анжеліко, не в елегантності обстави, а в жіночій ніжності, поступливості та любові.

— Але ж любити вас мій обов'язок, і нема іншого обов'язку, який я ладна виконати з більшою радістю,— смиренно відповіла Анжеліка.

Природа вклала в жіноче серце таке бажання подобатись і таку потребу в любові, що навіть у молодої святенниці думки про загробне життя та про спасіння душі мали поблякнути перед першими радощами Гіменея. З квітня, коли відбулося їхнє весілля, і до початку зими подружжя жило в цілковитій злагоді. Любов і праця настільки поглинають людину, що вона стає байдужою до навколишніх обставин. Гранвіль менше, ніж хто інший, звертав увагу на деякі дрібниці свого домашнього життя, бо він півдня проводив у Палаці правосуддя, де розв'язувалися питання, що стосувалися життя і майна багатьох людей. Якщо по п'ятницях йому подавали за столом лише пісні страви і він марно просив у цей день м'ясного, дружина, якій Євангеліє забороняло брехати, все ж примудрялася відвести від себе підозру, вдаючись до маленьких хитрощів, дозволених в інтересах релігії, посилаючись то на свою забудькуватість, то на брак потрібних припасів на базарі, і часто звинувачувала в усьому кухаря, а то навіть починала його лаяти. В ті часи молоді судовики не дотримувалися, як тепер, пісних днів, великих постів і постів напередодні свята. Ось чому Гранвіль не зважив спершу на правильне чергування пісних обідів, тим більше що вони були напрочуд вишукані, бо дружина, бажаючи обманути його, замовляла в ці дні чирків, водяних курочок і рибу з усілякими гострими приправами. Отож заступник прокурора жив у цілковитій згоді з ученням церкви і, сам того не відаючи, спасав душу. Він не знав, чи ходить дружина до обідні в будень, проте в неділю виявляв цілком зрозумілу поблажливість і особисто супроводжував Анжеліку до церкви, ніби бажаючи винагородити її за те, що вона іноді жертвувала заради нього вечірньою

відправою. Гранвіль спершу не відчув, наскільки суворо дружина дотримувалася догматів віри. Влітку спекота не заохочує відвідувати театри, і він жодного разу не запропонував дружині подивитися якусь популярну п'єсу. Таким чином поважне питання про театр навіть не порушувалося. Зрештою, на початку шлюбу чоловік рідко прагне розваг, якщо він одружився з дівчиною заради її краси. Молодь вирізняється скоріше палкістю, ніж витонченістю в коханні, до того ж перша інтимна близькість завжди сповнена чару. Як помітити в жінці холодність, гідність та стриманість, коли ти наділяєш її власними вподобаннями, коли кохана зовсім міняється, осяяна відблисками твого власного почуття? Лише досягнувши певної подружньої умиротвореності, можна помітити, що святенниця чекає кохання зі схрещеними руками. Отож Гранвіль вважав себе досить щасливим, поки одна фатальна подія не вплинула на його подальше подружнє життя. В листопаді 1808 року канонік собору Байє, колись духовний наставник пані Бонтан та її дочки, приїхав до Парижа з честолюбним наміром дістати парафію у столиці, яку він, мабуть, вважав щаблем до єпископського сану. Знов підкоривши своїй владі духовну дочку, він ужахнувся, побачивши, наскільки вона змінилася в паризькій атмосфері, і вирішив допомогти їй виправитися. Пані де Гранвіль неабияк налякали докірливі слова колишнього каноніка, чоловіка років тридцяти восьми, що відрізнявся від столичного духівництва, такого поблажливого й освіченого, нетерпимістю, сухістю та святенницьким духом провінційного католицизму, перебільшені вимоги якого зв'язують ніби путами несміливі душі; грішниця покаялась і вернулася до свого янсенізму. Було б нудно день за днем описувати дрібні події, які поступово зробили родину Гранвілів нещасною. Досить буде, мабуть, згадати про найважливіші факти, відмовившись від сумлінного перерахування їх у хронологічному порядку. Уже перша сварка між молодим подружжям стала тривожним знаком. Коли Гранвіль почав вивозити дружину в світ, вона охоче відвідувала поважні сімейства, бувала на обідах, концертах і їздила до статечних чоловікових знайомих, які стояли вище за нього по службі, але незмінно посилалася на мігрень, коли їй треба було вирушати на бал. Гранвілеві урвали терпець ці вдавані нездужання, і якось він приховав запрошення на бал до одного

державного радника, а ввечері, бачачи, що дружина цілком здорова, одурив її, пославшись на усне запрошення, і привіз її на бучне свято.

— Люба,— сказав він дружині, коли вони повернулися додому, вражений її журним виглядом,— наше сімейне й суспільне становище, наше багатство накладають на нас обов'язки, скасувати яких не може жоден Божий закон. Хіба ви не гордість чоловіка? Вам доведеться їздити на всі бали, де буваю я, і з'являтися там у належному вигляді.

— Але, друже мій, що ж було такого невдалого в моєму вбранні?

— Йдеться про вашу манеру триматися, люба. Коли до вас підходить молодик і починає з вами розмову, ви напускаєте на себе таку крижану холодність, що людина з гумором може запідозрити в нестійкості вашу доброчесність. Ви нібито боїтеся скомпрометувати себе усмішкою. Їй-право, можна подумати, що ви просите у Господа прощення за гріхи, які чиняться довкола вас. Світ, ангеле мій, не монастир. А що ви заговорили про вбрання, то признаюся, в цьому ви теж зобов'язані дотримуватися моди та звичаїв світського товариства.

— Невже ви хочете, щоб я виставляла напоказ своє тіло, за прикладом тих безсоромниць, які так оголюються, що нескромні погляди можуть ковзати по їхніх плечах, по...

— Існує велика різниця, люба,— урвав її заступник прокурора,— між оголеними грудьми і вишукано декольтованою сукнею. Потрійний ряд тюлевого рюшу на комірі вашої сукні затуляє шию до самого підборіддя. Можна подумати, ніби кравчиня навмисне знівечила на ваше ж прохання лінію ваших плечей і грудей, але ж будь-яка кокетка прагне, щоб одіж окреслювала найсокровенніші форми її тіла. Бюст у вас був прикритий стількома складками, що ваша соромливість усім видалася кумедною. Вам було б прикро, якби я повторив ті шпильки, що їх підпускали на вашу адресу.

— Тим, кому подобаються непристойності, не доведеться нести на собі тягар наших гріхів,— сухо відповіла молода жінка.

— Ви не танцювали? — запитав Гранвіль.

— Я ніколи не танцюватиму,— відказала вона.

— А якщо я вам скажу, що ви повинні танцювати? — роздратовано вів далі заступник прокурора.— Атож, ви повинні дотримуватися моди, носити діаманти, квіти у волоссі. Зважте, моя люба, що люди багаті — а ми багаті — зобов'язані підтримувати розкіш у державі! Чи не ліпше сприяти процвітанню мануфактур, ніж витрачати гроші на милостиню, що її роздають попи?

— Ви міркуєте як чиновник,— сказала Анжеліка.

— А ви — як черниця,— різко відповів Гранвіль.

Суперечка загострилася. Пані де Гранвіль відповідала чоловікові голосом незмінно сумирним і чистим, як звук церковного дзвіночка, але в словах її відчувалася впертість, викликана впливом духівництва. Коли Анжеліка послалася на права, надані їй клятвеною обіцянкою Гранвіля, і на свого духівника, що заборонив їй відвідувати бали, заступник прокурора спробував довести, що священик спотворює приписи церкви. Спалахнула ще одна огидна й запекла суперечка, коли Гранвіль надумав повести дружину в театр. Щоб підірвати шкідливий вплив сповідника, заступник прокурора надав сварці такого повороту, що розгнівана пані де Гранвіль написала в римську курію, запитуючи, чи може дружина на догоду чоловікові декольтуватися, відвідувати бали й театри, не занапастивши своєї душі. Відповідь найсвятішого Пія VII не змусила себе чекати. В ній суворо осуджувалися непокірливість дружини і поради духівника. Цей лист — справжній подружній катехізис — був нібито продиктований ніжним голосом Фенелона12 і дихав його вишуканістю й терпимістю. "Жінці має бути добре скрізь, хоч би куди привів її чоловік.

Якщо вона грішить за його наказом, то їй не доведеться відповідати за це". Ось дві фрази з послання папи, які дали пані де Гранвіль та її духовному отцеві привід обвинуватити главу католицької церкви в безбожництві. Але ще до одержання пастирського послання заступник прокурора зауважив, що в його домі суворо дотримуються постів, і, не бажаючи поститися з принуки дружини, наказав челяді подавати йому цілий рік скоромне. Хоча це розпорядження викликало невдоволення пані де Гранвіль, заступник прокурора, якого мало обходило питання як про скоромне, так і про пісне, все ж стійко витримав характер. Всяка мисляча істота, навіть найслабша, буває вражена у своїх найкращих почуттях, якщо під тиском чужої волі їй доводиться робити те, що раніше здавалося б цілком природним. З усіх виявів тиранії наймерзенніший той, який не дає людині самостійно діяти й мислити: адже це означає зректися особистості перш, ніж зумієш її проявити. Найласкавіше слово завмирає на устах, найніжніші почуття гинуть, коли нам здається, що нас силують до них. Невдовзі молодий судовик відмовився приймати друзів, влаштовувати обіди і свята; його дім ніби повився в жалобу. Якщо господиня дому — святенниця, то на всьому теж лежить печать святенництва. В такому домі челядь незмінно під жіночим наглядом, і добирають її з числа так званих благочестивих людей, яким притаманні цілком особливі фізіономії. Подібно до того, як найсимпатичніший хлопець набуває типової зовнішності жандарма, вступивши в поліцію, так і люди, що ревно дотримуються церковних обрядів, стають схожі одне на одного. Звичка опускати очі додолу й набирати скрушного вигляду — це личина, яку чудово вміють носити й ошуканці. Крім того, святенники утворюють своєрідну громаду і всі вони знайомі між собою; слуги, яких вони рекомендують одне одному, складають ніби особливе плем'я, бо хазяї оберігають їх, як оберігають аматори чистоту породи своїх коней, не допускаючи у свої стайні жодного коня без атестата, складеного за всіма правилами. Що уважніше приглядаються уявні нечестивці до богобоязливого сімейства, то виразніше бачать там багато прикрого: вони помічають у домі побожних людей сліди скупості і таємниць, як у домах лихварів, звідки віє духом вогкості, яка пахне ладаном і застоюється в холодному повітрі каплиць. Дріб'язковий розпорядок життя, вузькість думки, яка відчувається там у всьому, можна визначити

одним словом — святенництво. У цих похмурих зловісних домах святенництвом просякли і меблі, і гравюри, і картини, святенництво там у словах, у мовчанці, у виразі облич. Як саме люди і речі створюють атмосферу святенництва — незбагненна таємниця, але вони її створюють. Кожний з нас мав змогу спостерігати, що хазяї-святенники ходять, сідають і говорять не так, як ходять, сідають і говорять звичайні люди. В них у домі відчуваєш себе скутим, у них не посміємся; нерухомість, симетрія панує в усьому — від господининого чепця до її подушечки для голок; так само не побачиш там жодного щирого погляду, люди здаються тінями, а сама господиня ніби сидить на крижаному троні. Якось уранці горопашний Гранвіль з болем і сумом побачив у себе в домі всі ознаки святенництва. В світі зустрічаються доми, де одні й ті самі наслідки викликані різними причинами. Нудьга поміщає ці злощасні домівки в зачароване коло, в середині якого панує жах і бездонна порожнеча. Родинне гніздо схоже там не на склеп, а на щось гірше — на монастир. Оточений цією крижаною атмосферою, заступник прокурора став придивлятися до дружини поглядом, уже не затуманеним пристрастю, і з глибоким смутком збагнув, який примітивний у неї світогляд, про що свідчив вузький і ніби вдавлений лобик. У бездоганній правильності рис її обличчя він уловив щось застигле, несхитне і скоро зненавидів удаване смирення, яке спершу подобалося йому. Він угадав наперед, що в разі якогось нещастя з ним з її тонких губів можуть злетіти слова: "Це тобі на благо, друже мій". Колір обличчя в пані де Гранвіль набув мертвотного відтінку, а в рисах застиг суворий вираз, що вбивав радість у всіх, хто з нею зустрічався. Чим була викликана ця переміна? Аскетичним виконанням обрядів, якому так само далеко до благочестя, як скупості до ощадливості, чи сухістю, властивою душам святенниць, важко сказати; але краса, позбавлена життя — це, мабуть, чистий обман. Незворушна усмішка, що з'являлася на устах молодої жінки, коли вона бачила Гранвіля, здавалася єзуїтською формулою щастя, за допомогою якої вона сподівалася задовольнити всі вимоги шлюбу. Її милосердя ображало, її холодна краса здавалася всім страхітливою, а її лагідна мова дратувала: адже вона корилася не почуттю, а обов'язку. В жінок бувають хиби, які можуть згладитися під впливом жорстоких уроків, піднесених життям чи чоловіком, але ніщо не

здолає тиранії фальшивих релігійних уявлень. Бажання досягти вічного блаженства, знехтувавши мирські насолоди, здатне взяти гору над усім і допомогти все витерпіти. Чи не є це обожнений егоїзм, моє я, що наміряється продовжити своє життя по той бік могили? Ось чому сам папа виявився винним перед судом непогрішимого каноніка та молодої святенниці. Мати завжди слушність — одне з почуттів, які замінюють усі інші в душах деспотичних святенниць. З деякого часу між подружжям почалася прихована боротьба за переконання, і Гранвіль скоро втомився у поєдинку, якому не було кінця-краю. Який чоловік, навіть із сильною вдачею, стане виявляти наполегливість, зіткнувшись з удавано закоханим виразом обличчя і з непохитною впертістю, протиставленими будь-якому його бажанню? Що робити з жінкою, яка користується вашою жагою, щоб оберігати свою холодність від усіх замахів, яка завжди смиренно-невблаганна, втішається роллю жертви і дивиться на чоловіка як на бич Господній, як на джерело мук, що позбавлять її випробувань чистилища? Де знайти слова, достатньо виразні, щоб описати цих жінок, які навіюють ненависть до чесноти, спотворюючи найзворушливішу заповідь релігії, яку апостол Іоанн виразив у словах: любіть одне одного? Якщо в крамниці з'являвся капелюшок, приречений залишитися на вітрині чи бути посланим у колонії, Гранвіль міг бути певним: дружина вирядиться в нього; якщо випускався крам негарної барви чи візерунка, пані де Гранвіль шила собі з нього сукню. Святенниці здатні всякого довести до розпачу своїми бридкими вбраннями. Брак смаку — одна з хиб, нерозривно пов'язаних з фальшивим благочестям. Таким чином, у особистому житті, де передусім хочеться зустріти взаємне розуміння, Гранвіль залишився самотнім. Він скрізь став їздити сам-один: у світські компанії, на свята, в театр. Дім нічим його не приваблював. Велике розп'яття, почеплене між ліжками подружжя, було ніби символом Гранвілевої долі: воно зображувало Сина Божого, відданого на смерть, Боголюдину, вбиту в розквіті життя й молодості. Слонова кістка на цьому хресті була не менш холодна, ніж Анжеліка, що розпинала чоловіка в ім'я доброчесності. Між їхніми ліжками вгніздилося нещастя, бо в насолодах Гіменея дружина не бачила нічого, крім обов'язку. В середу на першому тижні великого посту тут з'явився привид здержливості з мертвотно-блідим лицем і різким голосом зажадав найсуворішого дотримання

посту, але цього разу Гранвіль не вважав зручним писати папі, щоб узнати думку консисторії про те, як слід, а як не слід поститися. Молодий заступник прокурора почував себе безмірно нещасним: він навіть не міг скаржитися, та й на що? Він був одружений з молодою гарненькою жінкою, добропорядною й вірною своєму обов'язку, взірцем усіляких чеснот, яка щороку дарувала йому по дитині, усіх дітей сама годувала груддю і виховувала у строгих правилах.

Доброчесна Анжеліка була проголошена ангелом. Старі баби, що складали її товариство (в ті часи жінкам молодим ще не спадало на думку хизуватися суворим благочестям), одностайно захоплювалися самовідданістю пані де Гранвіль і бачили в ній якщо не незайману діву, то принаймні мученицю. Вони винуватили в усьому не вузькість релігійних уявлень жінки, а безжальність і надмірну хтивість чоловіка. Гранвіль, поглинутий службою, позбавлений розваг, пригнічений і втомлений самотністю, у тридцять два роки непомітно впав у найглибшу апатію. Життя стало йому осоружне. Він надто високо ставив обов'язки, які накладала на нього його посада, щоб кинутись у вир безпутного життя; отож він вирішив забутися в праці й почав писати великий трактат про право. Але недовго тішився він монастирським спокоєм, на який сподівався. Побачивши, що чоловік відмовився від світських розваг і ретельно працює вдома, неземна Анжеліка спробувала остаточно настановити його на спасенну путь. Чоловікові погляди, несумісні з догматами християнства, завдавали їй великого горя; іноді вона плакала, думаючи про те, що її чоловік може померти нерозкаяним і тоді вона назавжди втратить надію вирвати його з геєни вогненної. Отже, Гранвілеві довелося впритул зіткнутися з вузькими уявленнями, безглуздими розумуваннями та обмеженими думками, з допомогою яких дружина, вважаючи, що вже здобула першу перемогу, намагалася здобути й другу — повернути чоловіка в лоно церкви. Це був останній удар. Що може бути докучливіше за глуху боротьбу, де впертість святенниці намагається взяти гору над логікою судовика? Що може бути жахливіше за отруйні уколи шпилькою — недарма ж люди сильні віддають перевагу ударам кинджала? Гранвіль усе частіше почав проводити час поза домівкою, де все йому настогидло. Діти, пригнічені

холодним деспотизмом матері, не сміли піти з батьком до театру, і Гранвіль не міг дозволити їм ані найменшої розваги без того, щоб не наразити їх на гнів грізної матері. Ця любляча людина була доведена до байдужості, до егоїзму — гіршого за смерть. З того пекла він урятував принаймні синів, рано віддавши їх до колежу і зберігши за собою право керувати ними. Він рідко втручався у взаємини матері з дочками, але вирішив видати дівчат заміж, як тільки вони стануть на порі. Якби він ужив крайніх заходів, ніхто не став би на його бік; дружина за допомогою чималого почту благочестивих старих бабів змусила б увесь світ засудити його. У Гранвіля, отже, не залишалось іншої ради, як цілком віддатися справам; він був прибитий нещастям, і його обличчя, поблякле з горя й перенапруги, стало неприємне йому самому. На довершення всього він уникав знайомств і зв'язків зі світськими жінками, втративши надію знайти в них розраду.

За п'ятнадцять років, з 1806 до 1821, в повчальній і сумній історії цієї родини не сталося жодної визначної події. Втративши серце чоловіка, пані де Гранвіль залишилася такою самою, як і в ті дні, коли вважала себе щасливою. Вона безнастанно благала Бога та угодників просвітити її, в чому вона не догодила чоловікові, і настановити його на шлях істинний, аби вона могла вернути в лоно сім'ї заблудлу вівцю; але що палкіші були її молитви, то рідше Гранвіль показувався вдома. Вже близько п'яти років цей колишній заступник прокурора, якому за Реставрації доручали найвищі пости в судовому відомстві, жив на антресолях свого особняка, щоб уникнути спілкування з дружиною. Щоранку відбувалися сцени, які, коли вірити світському лихослів'ю, повторюються в багатьох родинах через несхожість характерів, поглядів на мораль, через фізичні недуги або ж дивацтва, що приводять багато шлюбів до краху, описаного в цій повісті. Години о восьмій ранку покоївка, схожа на черницю, дзвонила біля дверей апартаментів графа де Гранвіля. При вході до вітальні, суміжної з графовим кабінетом, вона повторювала камердинерові одним і тим самим тоном незмінну фразу:

— Пані веліли запитати, чи добре провели ніч його вельможність і чи матимуть вони втіху снідати разом із ними.

— Пан,— відповідав камердинер, перебалакавши з господарем,— просять кланятися її вельможності і передати їхні вибачення: їм треба їхати в важливій справі у Палац правосуддя.

Через хвилину покоївка знов з'являлась і питала від імені господині, чи матиме та щастя бачити його вельможність перед від'їздом.

— Вони вже поїхали, — відповідав служник, хоча нерідко графів кабріолет іще стояв у дворі.

Ця розмова через посередників обернулася в щоденний ритуал. Камердинер Гранвіля, його улюбленець, що не раз служив причиною сварок між подружжям через його невіру й розбещеність, простував іноді для годиться в порожній кабінет господаря і виходив звідти зі звичною відповіддю. Зажурена дружина незмінно підстерігала чоловіка, коли той повертався, і з'являлася в під'їзді, щоб постати перед ним, як живий докір сумління. Дріб'язкова прискіпливість, властива єлейним людям, складала сутність пані де Гранвіль, яка в тридцять п'ять років виглядала на сорокарічну. Коли Гранвіль, змушений дотримуватися пристойності, розмовляв із дружиною або залишався обідати вдома, вона, щаслива тим, що може накинути йому своє товариство, свою кисло-солодку балаканину й невимовну нудьгу — нерозлучну супутницю святенництва — намагалася підкреслити його вину в очах челяді та своїх доброчесних приятельок. Графові де Гранвілю, у цей час добре прийнятому при дворі, було запропоноване місце голови судової палати у провінції, але він звернувся в міністерство з проханням залишити його в Парижі. Ця відмова, причини якої були відомі лише міністрові юстиції, навела на найхимерніші здогади близьких приятельок і графининого духівника. Гранвіль, що мав сто тисяч ліврів річного прибутку, належав до одного з перших родів Нормандії; його призначення на голову судової палати було щаблем до перства. Звідки ж цей брак честолюбства? Чому занедбав він свій великий трактат про право? Чим викликаний безладний спосіб життя, який ось уже років шість відвертає його від дому, від сім'ї, від роботи — від усього, чим, здавалося, він мав би дорожити? Домагаючись єпископського сану, графинин духівник розраховував не тільки на

послуги, зроблені ним одній конгрегації, ревним прихильником якої він був, але й на підтримку сімейств, що підкорилися його духовному авторитету у вірі; ось чому він був розчарований відмовою Гранвіля і постарався його спаплюжити, висловивши таке припущення: чи не тому граф відчуває огиду до провінції, що його лякає необхідність упорядкувати свій спосіб життя? Адже в провінції йому довелося б показувати приклад і жити з графинею, від якої його може віддаляти лише злочинна пристрасть. Хіба така бездоганна жінка, як графиня, може помітити безпутну чоловікову поведінку? Добрі приятельки підтримали ці домисли, які, на лихо, не були тільки грою уяви, і пані де Гранвіль була мов громом уражена. Не маючи жодного уявлення про звичаї вищого світу, незнайома з коханням та його безумствами, Анжеліка була далека від думки, що в шлюбі зустрічаються інші незгоди, ніж ті, які відвернули від неї Гранвілеве серце, і вважала, що її чоловік нездатний вчинити помилку, яка в очах усіх дружин є злочином. Коли граф зовсім віддалився від неї, вона уявила собі, що ця позірна байдужість цілком природна. Нарешті, оскільки пані де Гранвіль віддала чоловікові весь запас своєї любові, а здогади духівника розвіяли її останні ілюзії, вона стала на захист чоловіка, хоча була й не в змозі притлумити підозру, так лукаво заронену в її душі. Тривожне передчуття до такої міри вплинуло на слабкий розум графині, що вона захворіла на виснажливу лихоманку. Все це відбувалося в піст 1822 року; пані де Гранвіль не побажала зректися суворого посту, якого вимагало її благочестя, і поступово дійшла до цілковитого виснаження; лікарі стали побоюватися за її життя. Байдужі погляди Гранвіля вбивали її. Догляд та увага з боку чоловіка були схожі на турботи, якими небіж оточує старого дядька. Хоча графиня відмовилася від своєї системи прискіпування та докорів і намагалася зустрічати чоловіка ласкавими словами, однак у них іноді проглядала ущипливість святенниці, і часто одне слово руйнувало старання цілого тижня. Наприкінці травня теплий подих весни та поживніша їжа трохи покріпили сили пані де Гранвіль. Якось уранці, повернувшись із служби Божої, вона сіла на кам'яну лаву в своєму садку; тепле сонячне проміння нагадало графині про перші дні її заміжжя, і вона подумки вернулася до свого колишнього життя, намагаючись збагнути,

чим же порушила вона обов'язки матері і дружини. В цю хвилину прийшов абат Фонтанон, схвильований неймовірно.

— Що сталося, панотче? — спитала графиня з дочірньою турботливістю.

— Як би я хотів, щоб усі нещастя, послані вам десницею Всевишнього, випали на мою долю,— відповів нормандець.— Але, шановний друже, перед таким випробуванням нам залишається тільки змиритися.

— Та хіба може спостигнути мене кара, страшніша за ту, яку посилає мені провидіння, користуючись моїм чоловіком як знаряддям свого гніву?

— Приготуйтеся, дочко моя, до гіршого зла, аніж те, якого ви колись боялися з вашими благочестивими приятельками.

— В такому разі я маю дякувати Господу, що він зволив обрати вас для ознаймування мені своєї волі,— відповіла графиня.— В такий спосіб скарби його милосердя падають на мене разом із громами і блискавками його гніву; так, вигнавши Агар, він показав їй у пустелі водне джерело.

— Він виміряв кару, врахувавши щирість вашої покори і тягар ваших гріхів.

— Кажіть, я до всього готова.— Тут графиня звела очі догори і додала: — Кажіть, пане Фонтанон.

— Ось уже сім років, як пан де Гранвіль чинить гріх перелюбства з наложницею, від якої в нього двоє дітей; на утримання цієї побічної сім'ї він розтратив понад п'ятсот тисяч франків, які по праву належать сім'ї законній.

— Я хочу в усьому переконатися на власні очі,— промовила графиня.

— І не думайте про це! — вигукнув абат.— Ви повинні простити, дочко моя, і молитися, щоб Господь просвітив вашого чоловіка, якщо тільки не побажаєте вдатися до засобів, наданих вам законом людським.

Тривала розмова абата Фонтанона з його духовною дочкою викликала в ній різку зміну; провівши абата, графиня з'явилася серед слуг мало не з рум'янцем на щоках і налякала їх своєю гарячковою метушливістю: вона звеліла подати карету, потім розпрягти коней, за одну годину разів із двадцять міняла розпорядження, поки близько третьої години прийняла, мабуть, дуже важливе рішення і поїхала, вразивши домашніх раптовим порушенням усіх своїх звичок.

— Чи повернеться пан до обіду? — запитала вона перед від'їздом у камердинера, з яким звичайно не розмовляла.

— Не обіцяв бути, ваша вельможність.

— Ви відвезли його вранці в суд?

— Авжеж, ваша вельможність.

— Але ж сьогодні понеділок.

— Понеділок, ваша вельможність.

— Хіба він буває тепер у суді по понеділках?

— Нехай тебе дідько вхопить! — вигукнув служник, почувши, як, сідаючи в карету, графиня сказала кучерові:

— На вулицю Тетбу.

Мадмуазель де Бельфей плакала. Безмовно стоячи біля своєї подруги, Роже тримав її за руку й дивився то на маленького Шарля, який мовчав, нічого не тямлячи в горі заплаканої матері, то на колиску заснулої Ежені, то на Кароліну, чиї сльози скидалися на дощ, пронизаний ясним промінням сонця.

— Так, це правда, мій ангеле,— озвався Роже по довгій мовчанці,— у цьому весь секрет: я одружений. Але колись, маю надію, ми будемо з тобою нерозлучні. З березня моя дружина перебуває в безнадійному стані, я не бажаю їй смерті, але якщо Богові буде вгодно покликати її до себе, вона буде мені здається, щасливіша в раю, ніж на цьому світі. Земні страждання й земні радощі їй однаково чужі.

— Як я ненавиджу цю жінку! Як могла вона зробити тебе нещасним? Одначе цьому нещастю я завдячую своє раювання.

— Сподіваймося, Кароліно! — вигукнув Роже, цілуючи її.— Хай не лякає тебе те, що міг наговорити цей абат. Правда, духівник моєї дружини — людина небезпечна, і він має великий вплив у конгрегації, але якщо він спробує розбити наше щастя, я зумію вжити заходів.

— Що ж ти зробиш?

— Ми поїдемо в Італію. Доведеться втікати звідси.

В сусідній вітальні почувся крик; здригнувшись, Роже і мадмуазель де Бельфей кинулися туди і побачили графиню, що лежала непритомна. Коли пані де Гранвіль прийшла до тями, вона глибоко зітхнула, помітивши біля себе графа та свою суперницю, яку вона мовчки відштовхнула з виразом найглибшої зневаги.

Мадмуазель де Бельфей підвелася і хотіла вийти.

— Ви у себе вдома, пані, залишіться,— сказав Гранвіль, утримуючи Кароліну за руку.

Граф підняв умирущу дружину, доніс її до карети і сів туди разом з нею.

— Як ви дійшли до такого, що стали мене уникати, бажати моєї смерті? — спитала графиня кволим голосом, дивлячись на чоловіка з обуренням і болем.— Хіба я не була молодою? Ви вважали мене гарною, в чому ж ви можете дорікнути мені? Хіба я вас зраджувала, хіба я не була доброчесною й обачною дружиною? В моїм серці жив тільки ваш образ, нічий голос не милував мого слуху. Який обов'язок я порушила, в чому відмовила вам?

— У щасті,— відповів граф переконано.— Ви знаєте, пані, Богові можна служити по-різному. Деякі християни уявляють, що попадуть у рай, якщо стануть ходити до церкви, читати "Отче наш", вистоювати обідню й уникати гріхів. Таким християнам, пані, уготовано пекло, вони не любили Бога ради нього самого, не служили йому так, як він того вимагає, не приносили йому ніякої жертви; попри зовнішнє смирення, вони жорстокі до свого ближнього. Вони бачать лише закон, букву, але не сутність християнства. Так учинили й ви зі своїм земним чоловіком. Ви пожертвували моїм щастям заради спасіння своєї душі, ви проказували молитви, коли я приходив до вас із серцем, переповненим радістю, ви плакали, тоді як своєю присутністю могли б звеселити мій робочий кабінет, ви ні разу не пішли назустріч моїм бажанням.

— Але ж ваші бажання були гріховні! — палко вигукнула графиня.— Невже ж, аби догодити вам, я повинна була занапастити свою душу?

— То була б жертва, і в жінки, яка вміє любити, стало б мужності мені її принести,— холодно відказав Гранвіль.

— О Боже, ти чуєш його! — вигукнула вона, плачучи.— Хіба ж вартий він молитов, постів і самокатувань, якими я виснажувала себе, щоб спокутувати і його, і свої гріхи? Навіщо тоді доброчесність?

— Щоб потрапити до раю, моя люба. Не можна бути водночас дружиною земного чоловіка і небесного Христа: це була б двомужність. Треба зробити вибір між чоловіком і монастирем. Заради життя майбутнього ви вигнали із своєї душі всяке почуття любові й відданості, які Бог навіяв вам до мене, і зберегли для світу лише ненависть...

— Хіба я не любила вас? — спитала вона.

— Ні, пані.

— Що ж таке любов? — мимоволі вихопилося в графині.

— Любов? — повторив Гранвіль з відтінком іронічного здивування.— Вам цього, моя люба, не зрозуміти. Холодне небо Нормандії не може стати небом Іспанії. Мабуть, розгадка нашого нещасливого шлюбу в несумісності кліматів. Скорятися нашим примхам, вгадувати їх, знаходити радість у стражданні, нехтувати заради нас громадською думкою, самолюбством, навіть релігією і розглядати усі жертви як дрібки фіміаму, спалюваного на честь кумира,— ось що таке любов.

— Це любов безсоромної опереткової дівки,— промовила графиня з огидою.— Така пожежа не може довго тривати, незабаром від неї зостануться лише жар чи присок, жаль чи розпач. По-моєму, пане, дружина повинна дати вам щиру дружбу, спокійну любов і...

— Ви говорите про любов, як негри говорять про сніг,— відповів граф із сардонічним посміхом.— Повірте, найскромніша стокротка буває знадливіша за найгордовитіші, найяскравіші, але обтикані колючками троянди, які ваблять нас навесні своїми п'янкими пахощами й сліпучими барвами. А втім,— провадив він,— я віддаю вам належне. Ви так добре

дотримуєтесь букви закону, що якби я спробував довести, чим ви завинили переді мною, то мені довелося б удатися до деяких подробиць, образливих для вас, і пояснити вам речі, які видалися б вам запереченням усякої моралі.

— Ви насмілюєтесь говорити про мораль, виходячи з дому, де ви проциндрили статок своїх дітей, з кишла розпусти! — вигукнула графиня, обурена чоловіковими недомовками.

— Годі, пані,— сказав граф, спокійно уриваючи дружину.— Якщо мадмуазель де Бельфей багата, то це нікому не завдало шкоди. Мій дядько мав право розпоряджатися своїм статком, у нього було достатньо спадкоємців, але ще за життя, з чистої дружби до тієї, кого він вважав своєю небогою, він подарував їй маєток Бельфей. Щодо решти, то й це я завдячую його щедрості.

— Так міг учинити лише якобінець! — вигукнула доброчесна Анжеліка.

— Пані, ви забуваєте, що ваш батько був одним із цих якобінців, яких ви так нещадно засуджуєте. Громадянин Бонтан підписував смертні вироки в той час, коли мій дядько робив Франції неоціненні послуги.

Пані де Гранвіль замовкла. Але після хвилинної паузи спогад про тільки що бачену сцену збудив у ній ревнощі, яких ніщо не може притлумити в серці жінки, і графиня сказала тихо, ніби сама до себе:

— Чи можна так занапащати свою душу і душі інших?

— Е, пані,— зауважив граф, стомлений розмовою,— можливо, колись вам самій доведеться відповідати на все це.— На останніх словах графиня здригнулася.— В очах поблажливого судді, який стане зважувати ваші вчинки, ви будете не винні, ви зробили мене нещасним з добрими намірами. Не думайте, що я ненавиджу вас; я ненавиджу людей,

які спотворили ваше серце і ваш розум. Ви молилися за мене, а мадмуазель де Бельфей віддала мені своє серце, оточила мене любов'ю. Вам же доводилося бути по черзі то моєю коханкою, то святою, укляклою біля вівтаря. Віддайте мені належне і признайтеся, що я не розбещений, не зіпсований. Я веду цілком моральний спосіб життя. На жаль, після сімох років страждання потреба в щасті непомітно привела мене до іншої жінки, до бажання створити іншу сім'ю. Не думайте, до речі, що я один так чиню: в цьому місті знайдуться тисячі чоловіків, змушених з різних причин жити подвійним життям."

— Боже праведний! — вигукнула графиня.— Яким важким став мій хрест! Якщо муж, якого у гніві своїм ти дарував мені, може знайти на землі щастя лише ціною моєї смерті, приклич мене у лоно своє!

— Якби у вас раніше виникли такі похвальні почуття і така самовідданість, ми були б щасливі,— холодно проказав граф.

— Ну гаразд,— вела далі Анжеліка, проливаючи потоки сліз,— простіть мені, якщо я помилялася. Так, пане, я ладна в усьому повинитися, я тепер зрозуміла, що, чого б ви не зажадали од мене, все буде правильно й справедливо: віднині я буду такою, якою ви прагнете бачити жінку.

— Пані, якщо ви хочете, щоб я признався в тому, що більше вас не люблю, у мене стане жорстокої мужності відкрити вам очі. Чи можна наказувати своєму серцю? Чи може одна хвилина стерти пам'ять про п'ятнадцять років страждань? Я більше вас не люблю. У цих словах не менш глибока таємниця, ніж у словах "я люблю". Пошану, прихильність, увагу можна здобути, втратити і знову здобути; що ж до любові, то хай би я тисячу років переконував себе, що повинен любити, я не зміг би пробудити в собі цього почуття, а надто до жінки, яка умисне себе зістарила.

— Ох графе, я щиро бажаю, щоб ваша коханка ніколи не сказала вам таких слів, а надто таким тоном і з таким виразом.

— То ви хочете почати зі мною нове життя? І не відмовитесь одягти сьогодні ввечері сукню в грецькому стилі й поїхати в Оперу?

Мимовільне тремтіння, що пробігло по тілу графині, було німою відповіддю на це запитання.

На початку грудня 1833 року опівночі вулицею Гайон ішов сивий як голуб чоловік, чиє змарніле обличчя свідчило про те, що його зістарило більше нещастя, ніж роки. Наблизившись до непоказного триповерхового будинку, він зупинився і пильно подивився на одне з вікон горішнього помешкання, розташованих на однаковій відстані одне від одного. Кволий вогник ледь освітлював це вбоге віконце, де кілька шибок були заліплені папером. Перехожий вдивлявся у те мерехтливе світло з незбагненною цікавістю паризьких роззяв. Раптом з дому вийшов молодий чоловік.

Бліде ліхтарне світло падало на обличчя цікавого; тому не дивно, що, незважаючи на пізню пору, молодик наблизився до нього з нерішучістю, властивою парижанам, коли вони бояться помилитися при зустрічі із знайомими.

— Отакої! — вигукнув він.— Невже це ви, пане голово? Сам-один, пішки о такій порі й так далеко від вулиці Сен-Лазар! Зробіть мені честь, дозвольте запропонувати вам руку: сьогодні так слизько, що ми ризикуємо впасти, якщо не будемо підтримувати один одного,— провадив він, щоб не вразити самолюбства старого.

— Але ж, пане, на моє нещастя, мені поки що тільки п'ятдесят років, — відповів граф де Гранвіль.— Такий славетний лікар, як ви, повинен знати, що в цьому віці чоловік перебуває в повному розквіті сил.

— Тоді лишається припустити, що тут ідеться про любовну пригоду,— вів далі Орас Б'яншон, — адже, я думаю, ви не звикли ходити по Парижу пішки. У вас такі гарні коні.

— Якщо я не виїжджаю у світ,— відповів голова верховного суду,— то з Палацу правосуддя чи з Іноземного клубу здебільшого повертаюся пішки.

— І, звісно, маючи при собі великі гроші! — вигукнув молодий лікар.— Та ж це значить напрошуватися на удар кинджалом!

— Цього я не боюся,— відказав граф де Гранвіль із сумним і байдужим виразом на обличчі.

— Але принаймні не треба зупинятися,— провадив лікар, тягнучи судовика в напрямку до бульвару.— Ще трохи, і я подумав би, що ви хочете украсти в мене свою останню хворобу і померти не від моєї руки.

— Атож, ви застали мене за підглядянням,— промовив граф.— Проходжу я тут пішки чи їду в кареті, о будь-якій годині ночі я помічаю у вікні третього поверху того дому, звідки ви вийшли, чийсь силует: мабуть, хтось трудиться там із героїчною впертістю.— Тут граф зітхнув, ніби відчувши раптовий біль.— Я зацікавився цим горищем,— додав він,— як цікавиться паризький буржуа перебудовою Пале-Рояля.

— Якщо так,— жваво вигукнув Орас, уриваючи графа,— я можу вам...

— Не треба,— сказав Гранвіль,— я не дав би жодного су, щоб довідатися, чоловіча тінь чи жіноча мигтить за тими дірявими фіранками, щасливий чи ні мешканець того горища! Якщо я і був здивований тим, що ніхто там сьогодні ввечері не працює, якщо я і зупинився, то тільки заради втіхи пофантазувати, снуючи всякі безглузді гадки, як це роблять нероби, коли помічають споруду, залишену недобудованою... Уже дев'ять років, мій юний...— Граф, здавалося, вагався, добираючи слова, потім

махнув рукою і вигукнув: — Ні, я не назву вас другом: я ненавиджу все, що пов'язане з почуттями! Отож ось уже дев'ять років, як я перестав дивуватися, чому деякі старі люди розводять квіти, садять дерева: життя навчило їх не вірити в людську прихильність. А я теж вважаю себе старим дідом — я обернувся в нього за кілька днів. І тепер я хочу любити лише безсловесних тварин, рослини і все, що належить до світу речей. Мене куди більше цікавлять танці Тальйоні13, ніж усі людські почуття, разом узяті. Я ненавиджу життя і світ, у якому я самотній. Ніщо, ніщо,— додав граф з таким виразом, аж молодий лікар здригнувся,— ніщо мене не зворушує, ніщо не вабить.

— Але ж у вас є діти!

— Діти! — гірко промовив граф.— Авжеж, діти! Хіба старша з моїх дочок — не графиня де Ванденес? Щодо другої, то вдалий шлюб старшої сестри обіцяє і їй блискучу партію. А сини? Вони обидва зробили чудову кар'єру. Віконт де Гранвіль був спершу головним прокурором у Ліможі, а тепер обіймає посаду голови суду в Орлеані. Молодший живе тут, він королівський прокурор. У моїх дітей свої турботи, свої хвилювання, свої справи. Якби хоч один із них присвятив мені своє життя і спробував своєю любов'ю заповнити порожнечу, яку я почуваю ось тут,— сказав він, ударивши себе в груди,— то він виявився б невдахою, приніс би себе мені в жертву. А навіщо, питається? Щоб скрасити кілька літ, які мені зосталося ще прожити? І чого б він цим досяг? Можливо, я сприйняв би як належне його великодушні турботи про мене, але...— Тут старий посміхнувся з гіркою іронією.— Але, докторе, ми недарма навчаємо своїх дітей арифметики: вони вміють рахувати! Мої дочки й сини, мабуть, ніяк не діждуться, коли я помру, і заздалегідь прикидають, яка спадщина їм дістанеться.

— Ох графе, як могла вам спасти подібна думка? Ви такі добрі, такі великодушні, такі співчутливі. Їй-богу, якби я сам не був живим доказом вашого благодійництва, якому ви віддаєтеся так щиро, з такою широтою душі...

— Заради власної втіхи,— жваво заперечив граф.— Я плачу за приємне почуття, як заплатив би взавтра жменькою золота за наївну дитячу ілюзію, від якої забилося б моє серце. Я допомагаю ближнім заради себе самого, з тієї ж причини, з якої граю в карти; ось чому я не розраховую на вдячність. Якби ви помирали на моїх очах, я б навіть не здригнувся, і вас прошу ставитися до мене з таким самим почуттям. Хлопче, моє серце поховане під попелом пережитого, як Геркуланум під лавою Везувію,— місто існує, але воно мертве.

— Який злочин вчинили ті, хто довів до такої нечулості ваше палке, співчутливе серце!

— Ні слова більше,— промовив граф із жахом.

— Ви хворі і повинні дозволити, щоб я вилікував вас,— сказав Б'яншон схвильовано.

— Та хіба ви знаєте ліки проти смерті? — сердито вигукнув граф.

— Закладаюся, графе, що мені вдасться воскресити ваше серце, яке ви вважаєте холодним як лід.

— У вас хист Тальма14? — ущипливо запитав голова верховного суду.

— Ні, графе. Але природа настільки ж могутніша за Тальма, наскільки Тальма був могутніший за мене. Слухайте ж: на горищі, яке вас зацікавило, живе жінка тридцяти років; кохання в неї доходить до фанатизму, її кумир — хлопець, хоч і вродливий, але наділений від лихої чаклунки безліччю вад. Він картяр, і я не знаю, до чого в нього більша пристрасть — до жінок чи до вина. Наскільки мені відомо, він скоїв злочини, за які підлягає суду виправної поліції. Так ось, ця безталанна жінка принесла йому в жертву чудове становище і чоловіка, який обожнював її, батька її дітей. Але що з вами, графе?

— Нічого, кажіть далі.

— Вона дозволила йому прогайнувати чималий статок, і мені здається, віддала б йому весь світ, якби він належав їй. Вона працює день і ніч і не ремствує, коли цей молодчага, цей нелюд відбирає в неї навіть гроші, відкладені на купівлю одежі дітям, або останній кусень хліба. Три дні тому вона продала своє волосся, а які в неї були чудові коси! Зроду я таких не бачив. Він прийшов, вона не встигла сховати золоту монету, і коханець випросив ці гроші. За його усмішку, за пестощі вона віддала вартість двох тижнів життя і спокою! Хіба це не жахливо і не велично водночас? Але обличчя її вже змарніло від тяжкої праці. Плач дітей надриває їй душу, вона захворіла і зараз стогне на своєму вбогому ложі. Сьогодні ввечері їй не було чого їсти, не було чого дати дітям, а вони уже не мали сили кричати; вони мовчали, коли я прийшов.

Орас Б'яншон замовк. У цю хвилину граф де Гранвіль, ніби несамохіть, сягнув рукою в жилетну кишеню.

— Я здогадуюся, мій юний друже,— сказав старий,— як їй тепер живеться, коли ви щодня ходите лікувати її.

— Ох, безталанна істота! — вигукнув лікар.— Як не допомогти їй? Шкода, що я не багатий, бо я сподіваюся вилікувати її від цього кохання.

— І ви хочете, щоб я співчував її недолі? — спитав граф, виймаючи з кишені руку; проте лікар не побачив у ній кредитки, якої його покровитель, здавалося, шукав.— Таж такі втіхи я ладен би оплатити всім своїм статком! Ця жінка відчуває, живе. Якби Людовік П'ятнадцятий міг устати з могили, хіба не віддав би він королівства за три дні життя й молодості? Чи не так учинили б мільярди мерців, мільярди хворих, мільярди старих?

— Бідолашна Кароліна! — вигукнув лікар.

При цьому імені граф де Гранвіль здригнувся, схопив лікаря за руку, і тому здалося, що він потрапив у залізні лещата.

— Її звати Кароліна Крошар? — спитав голова суду зміненим голосом.

— Так ви її знаєте? — промовив лікар здивовано.

— А негідника звати Сольве?.. О, ви дотримали слова! — вигукнув голова суду.— Ви схвилювали мене. Страшнішого відчуття я не спізнаю до того дня, поки моє серце не обернеться на прах. Це потрясіння — ще один дарунок, піднесений мені пеклом, та я все ж таки поквитаюся з ним.

В цей час граф із лікарем дійшли до рогу вулиці Шоссе д'Антен. Голова суду зупинився; біля тумби стояв один із тих нічних волоцюг з кошиком за плечима та з гирлигою в руці, яких під час революції жартома прозвали членами комітету розшуків. У тандитника було суворе обличчя, схоже на ті, які обезсмертив Шарле у своїх безшабашних карикатурах.

— Що, часто знаходиш ти у старих лахах тисячофранкові білети? — спитав у нього граф.

— Буває, хазяїне.

— І ти їх повертаєш?

— Залежно від обіцяної винагороди.

— Ось такий чолов'яга мені й потрібен! — вигукнув граф, показуючи тандитникові тисячофранковий білет.— Візьми і запам'ятай: я даю тобі цього папірця за однієї умови: ти повинен розтратити всі ці гроші в шинку, напитися доп'яна, завести бійку, відлупцювати коханку, попідбивати очі приятелям. Це підніме на ноги сторожу, фельдшерів,

аптекарів і, може, навіть жандармів, королівських прокурорів, суддів, тюремників. Не міняй нічого в цій програмі, інакше сатана рано чи пізно помститься тобі.

Щоб правдиво зобразити цю нічну сцену, треба було б уміти орудувати олівцем, як Шарле і Калло, чи пензлем, як Тенірс і Рембрандт.

— Ось я й поквитався з пеклом і дістав утіху за свої гроші,— проникливо сказав граф, показуючи здивованому лікареві на лице тандитника, яке годі було описати,— сердега застиг із роззявленим ротом.— Щодо Кароліни Крошар,— вів далі граф,— то хай вона сконає в муках голоду й спраги, чуючи лемент умирущих дітей, усвідомлюючи всю ницість свого полюбовника. Я не дам ні сантима, щоб вибавити її від страждань, а вас я не бажаю більше знати, бо ви їй допомогли...

Граф покинув остовпілого Б'яншона і зник у пітьмі; простуючи з юнацькою легкістю, він прудко дійшов до вулиці Сен-Лазар і біля під'їзду свого особняка з подивом помітив карету,

— Пан королівський прокурор приїхали годину тому і бажають переговорити з вами, ваша вельможність,— доповів йому камердинер.— Вони чекають у спальні.

Помахом руки Гранвіль відпустив служника.

— Чому ви знехтували мій наказ? Адже я заборонив своїм дітям з'являтися до мене без виклику,— сказав старий своєму синові.

— Батьку,— відповів королівський прокурор поштивим і невпевненим голосом,— смію надіятися, що ви мені пробачите, коли вислухаєте мене.

— Ваша відповідь цілком добропристойна. Сідайте,— сказав старий, показуючи молодикові на стілець.— Говоріть,— ходитиму я чи стоятиму, прошу вас не звертати на мене уваги.

— Батьку,— почав барон,— сьогодні о четвертій дня якийсь хлопець, майже підліток, був спійманий у мого друга на крадіжці. Цей хлопець послався на вас, він видає себе за вашого сина.

— Як його звати? — здригнувшись, запитав граф.

— Шарль Крошар.

— Годі, — сказав батько владним голосом. Він заходив по кімнаті в цілковитій мовчанці, якої син не зважувався порушувати.— Сину мій...— Ці слова було вимовлено таким лагідним, таким батьківським тоном, що молодий судовик затремтів.— Шарль Крошар сказав правду. Я дуже радий, що ти прийшов, мій любий Ежене,— додав старий.— Ось, візьми,— провадив він, простягаючи синові чималу паку кредиток.— Тут велика сума, застосуй її в цій справі, як визнаєш за потрібне. Я покладаюся на тебе і заздалегідь схвалюю всі твої розпорядження як у теперішньому, так і в майбутньому. Ежене, хлопчику мій, підійди, поцілуй мене. Можливо, ми бачимося востаннє. Завтра я подам королю прохання про відставку; я їду в Італію. Якщо батько і не зобов'язаний звітувати перед дітьми про своє життя, то він усе-таки повинен заповісти їм досвід, за який дорого заплатив долі: адже мій досвід — частина вашої спадщини! Коли ти надумаєш одружитися,— провадив граф, мимоволі здригнувшись,— не роби легковажно цього кроку, найважливішого з усіх, до яких нас приневолює суспільство. Постарайся ретельно вивчити вдачу жінки, з якою ти захочеш себе зв'язати. Крім того, спитай у мене поради, я сам хочу скласти про неї думку. Брак взаєморозуміння між подружжям, хоч би яка тому була причина, призводить до жахливих нещасть,— рано чи пізно ми буваємо покарані за нехтування законів суспільного життя. Я напишу тобі про все це з Флоренції. Батькові, а надто коли він має честь бути головою верховного суду, негоже червоніти перед своїм сином. Прощавай.

Париж, лютий 1830 — січень 1842 р.

==========

Примітки склав Дмитро Наливайко

Повість була написана весною 1830 р. і того ж року опублікована у збірці "Сцени приватного життя". У першому виданні вона називалася "Доброчесна жінка", назва "Побічна сім'я" з'явилася 1842 р., коли Бальзак включив її до "Людської комедії". Соціально-побутова за своїм змістом, повість засвідчувала утвердження письменника на шляху реалізму. Вона цікава насамперед тим, що в ній піддані критиці релігійний догматизм і святенництво, а також соціальна практика церкви. Малюючи образ графині де Гранвіль, яка підпала під вплив церковників, Бальзак показує, як руйнівно діє релігійна догма на людську особистість, до яких морально-психологічних спотворень вона призводить. Повість "Побічна сім'я" започаткувала тему релігії і церкви, яка посяде значне місце в "Людській комедії" (романи "Сільський священик", "Селяни", повість "Турський священик" та ін.). Але якщо на подальших творах на цю тему тією чи іншою мірою позначилася доктрина легітимізму, прибічником якої Бальзак проголосив себе 1832 р., то в повісті "Побічна сім'я" її трактування близьке до традиції просвітницького вільнодумства XVIII ст. Разом з тим ця повість — один з перших творів (поряд з оповіданням "Вендетта"), де Бальзак звертається до життя соціальних низів, де виразно проявляються його демократичні симпатії. Графині де Гранвіль протиставлена Кароліна Крошар, "паризька робітниця", яка "існувала тільки зі своєї голки". В її образі втілені кращі жіночі риси, яких так бракує її суперниці.

Тематично повість "Побічна сім'я" легко, без змін і доповнень, вписалася в "Людську комедію". Цю її пов'язаність в процесі роботи над "велетенською спорудою" Бальзак закріпив певними сюжетними мотивами та "героями, що повертаються". Зокрема граф де Гранвіль став одним з тих героїв, які найчастіше з'являються на сторінках "Людської комедії" ("Шлюбний контракт", "Пишнота і злиденність куртизанок", "Чиновники", "Сезар Біротто", "Депутат від Арсі", "Кузен Понс" та ін.).

1. ...на честь повернення з Іспанії принца Ангулемського.— Мається на увазі похід французьких військ проти революційної Іспанії у 1823 р., який відбувся за рішенням Веронського конгресу Священного союзу.

2. Латинський квартал — район Парижа, де містяться вищі навчальні заклади.

3. Адоніс — за одним із давньогрецьких міфів, юнак-красень, в якого закохалася богиня Афродіта (Венера у римлян).

4. Лафатер Йоганн Каспар (1741-1803) — швейцарський письменник. Автор популярного наприкінці XVIII — на початку XIX століття трактату "Фізіогномічні фрагменти".

5. Лютцен — містечко під Лейпцігом; у битві під Лютценом на початку травня 1813 р. Наполеон завдав поразки російсько-прусським військам.

6. Маленький капрал — так у Франції називали Наполеона.

7. Амур і Псіхея — за поетичною легендою, розказаною Апулеєм у романі "Золотий осел", Амур відвідував Псіхею лише ночами, щоб вона його не бачила. Коли Псіхея порушила цю угоду, Амур покинув її.

8. ...часів Утрехтського миру.— Мирна угода 1713 р. між Францією і коаліцією (Англією, Голландією, Пруссією та ін.), якою завершилася війна за іспанську спадщину (1701-1713).

9. Доменікіно (Доменіко Дзамп'єрі, 1581-1641) — італійський художник XVII ст., тяжів до класицизму.

Корреджо (Аллегрі Антоніо, 1489-1534) — видатний італійський художник Високого Відродження.

Андреа дель Сарто (1486-1530) — італійський художник, представник флорентійської школи Високого Відродження.

10. "Роза і Кола" — одноактна опера французького композитора Монсіньї.

11. Буше Франсуа (1703-1770) — французький художник, представник рококо, вишуканого й грайливого стилю в мистецтві XVIII ст., пройнятого чуттєвістю.

12. С. 445. Фенелон Франсуа (1651-1715) — французький письменник і церковний діяч, прихильник освіченого абсолютизму й релігійної терпимості.

13. Тальйоні Марія (1804-1884) — італійська артистка балету, в 1827-1835 рр. виступала в Парижі.

14. Тальма Франсуа Жозеф (1763-1826) — видатний французький актор.